

Никола М. Поткоњак

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА – ПРОСВЕТА, ШКОЛСТВО И
ПЕДАГОГИЈА У СРБА
(поводом осам векова аутокефалности СПЦ)

Хришћанска црква (вероватно важи и за друге цркве) је по својој природи, ако се може тако рећи, васпитна заједница. Она своје вернике васпитава (подразумева се и образује) у вери у Бога, она их поучава како да следе и испуњавају Божије и Црквене заповести, учи их шта је смисао човековог живота на земљи, како да у животу иду путем врлине и обожења, а не путем греха и зла. Чини то црква на различите начине: молитвама, поукама, проповедима, беседама, просвећивањем и поучавањем верника, богослужбеним књигама, различитим верским обредима, највише и најцеловитије путем литургије – заједничке молитве Богу. За то су цркви потребне одговарајуће богослужбене књиге, писане писмом и језиком које верници познају и разумеју, потребни су јој свештеници који ће те књиге тумачити верницима, али и могућност да те књиге читају и сами верници, потребна су јој места/цркве на којима ће се окупљати. Цркви је, по природи ствари, својствено поучавање, просвећивање, образовање и васпитавање људи.

Када је реч о покрштавању хришћанска црква, исто тако, делује васпитно. Мисионари настоје, у име своје цркве, да невернике преведу у њене вернике, да их убеде у погрешност многобожачке и у исправност и истинитост хришћанске једнобожачке религије.

Поделом Римског царства (395.г.) на два дела, створена су два царства – Источно са седиштем у Константинопољу и Западно са седиштем у Риму. Иако је тада хришћанство било јединствена религија у Римском царству оно је, поделом царства, исто тако, имала своја два центра: Константинопољ и Рим.

Срби су се населили на балканске просторе у другој половини седмог и почетком осмог века. Били су тада многобожци. По доласку на Балкан нашли су се у земљи хришћана. Било је то подручје Источног римског царства (названо и Византијско царство) у коме је, још од четвртог века, хришћанство било признато као државна религија.

Византијски цар, који је столовао у Константинопољу, сматрао се „Христовим намесником на земљи“. Као таквом њему је била владарска обавеза да сви његови поданци буду хришћани. Они који то нису били, требало је да се покрсте. Односи се то на Словене – Србе, пре свега – који су се населили на територијама његовог царства (Македонија, Рашка, Зета, Захумље, Конавље, Травунија и Босна).

Срби су примили хришћанство у другој половини деветог века (867-874). Најпре су Србе почели да покрштавају латински свештеници у земљама у

Приморју. По подели Римског царства ти простори били су у надлежности Рима. Остали Срби примиће хришћанство на други начин.

Моравски кнез Растислав, када је нападнут од Франака (држава Карла Великог, која се простирала једно време и до Београда), затражио је (863.г.) од цара Византије војну помоћ. Истовремено је затражио и мисонаре који би његов словенски народ превели у хришћанство.

Цар се одазвао молби. Двојица веома образованих и учених синова високог чиновника у Византијском царству, Константин и Методије, добили су тај мисионарски задатак. Изгледа да су они имали већ одређено искуство у томе послу, јер су деловали на сличан начин и међу Словенима који су се населили око Солуна, где су и они живели.

Да би могли вршити покрштавање Словена у Моравској Константин и Методије су знали да су им потребни преводи основних хришћанских богослужбених књига са грчког на словенски језик. Одабрали су прасловенски језик Словена насељених око Солуна, који су, изгледа, познавали. Решили су да богослужбене књиге преведу на тај језик. Пре тога су морали да створе писмо којим ће те преводе написати, јер Словени нису тада имали своје писмо. Константин је створио **прво словенско писмо** – назвао га глагољица (назив, вероватно, потиче од словенске речи „глагољати“ – говорити). Као узор послужило му је грчко писмо. Константин је тада утврдио и „граматичке стандарде“ тог прасловенског језика.

Како је папа из Рима сматрао да је Моравска „његова територија“, он није био много сагласан са тиме да тамошње народе покрштавају мисионари из Византије. Тражио је да Константин и Методије дођу у Рим и да га обавесте шта раде и да од њега добију дозволу за даљи рад.

Константин и Методије се одазову позиву папе и крену у Рим. Током боравка у Риму умро је Константин (869), који се пред смрт закалуђерио и узео име Ћирило. Методије је добио дозволу за рад и вратио се у Моравску.

Притисак латинских свештеника ипак није престајао, чак ни онда када је Методије постао епископ. Морао је да прекине мисионарски рад и да се са ученицима (према неким подацима било их је неколико стотина, међу њима је било и припадника словенског народа) врати на територију Византијског царства и цркве (стигли су неки на територију Бугарске, а највећи део на територију Охридске архиепископије). Неке ученике су „Латини“ продавали на пијацама као робове, па их је касније Византија откупљивала.

Најпознатији међу ученицима Ћирила и Методија, који су своју мисионарску делатност наставили међу Словенима (Србима) на подручју Охридске архиепископије, били су Климент и Наум.

Служећи се у свом раду богослужбеним књигама на словенском језику, писаним глагољицом, они су увидели сву сложеност тога писма (глагољица је у почеку имала угласти, а каснијом поправком округли облик слова), Климент је предложио ново, једноставније и простије писмо, које је по своме учитељу Константину, односно по његовом монашком имену - Ћирилу, названо ћирилицом.

У књигама тада писаним на словенском језику, као и натписима на споменицима, најпре се користи глагољица, затим се неко време она меша са ћирилицом, да би убрзо преовладала ћирилица као лакша и подобнија за употребу. Отада је ћирилица постала и до данас остала званично писмо Срба (званично је писмо и у Руској Федерацији, Бугарској, Белорусији, Молдавији, Украјини и Македонији).

Најзначајнији рукописи написани глагољицом и старословенским језиком су: *Маријанско јевађење* (крај 10. века) и *Зетски апостоли* (из 11. века).

На ћирилицу је написано ускоро, и то, што је веома значајно, српском верзијом словенског језика, познатијом као црквенословенски језик, неколико најзначајнијих српских писаних рукописа, да поменемо само *Мирослављево јеванђеље* (1185), *Вуканово јеванђеље* (1197-1199), житија Константина и Наума, затим *Летопис попа Дукљанина* (*Барски родослов*).

Прва ћирилица била је китњаста, са доста украшавања појединих слова, са бројним скраћивањима, исто тако, доста сложена као писмо. Тим ћириличним писмом писане су углавном прве богослужбене књиге. Касније, у време краља Милутина (из династије Немањића), ћирилично писмо је упроштено, поједностављено и било је познато као „ћирилични брзопис“. Иако и у том писму има калиграфских украса, слова су много простија, једноставнија и лакша и за писање и за читање. Ту ћирилицу користили су српски Немањићи владари у својој државној преписци (у писмима, посланицама, привлигијама даваним градовима, трговцима и сл.).

Покрштавање Срба није ишло ни лако ни једноставно. Неко време у народу су се мешале „стара“ прасловенска и „нова“ хришћанста вера.

Одређену тешкоћу приликом покрштавања Срба чинили су и стални сукоби и ратови у којим су они морали да учествују, јер су вођени међу државама које су се сукобљавале управо око територија на којима су се нашли Срби током насељавања. Они су на тим просторима живели организовани у родове, братства и племена. Први српски жупани, који су настојали да окупе и организују Србе у већу целину - жупу (Мутимир, Стојимир, Гојник, нешто касније Часлав) водили су ратове против Византије, било је то време Самуиловог царства (976-1014), сукобљавали су се са Охридском ариепископијом, која је у доба цара Самуила била и патријаршија, водили су ратове против Бугарске, ратовали против Авара, који су упали са Севера, сукобљавају се и са Угарском. Српски жупани заузети тим борбама нису се могли више усредсредити на организовање Срба и стварање њихове државе, на њихово покрштавање и уједињавање.

Ствари ће почети да се битније мењају тек када се на челу Срба нашао, у другој половини 12. века, велики жупан Стефан Немања. Он и његови наследници ће владати Србијом, стварајући моћну средњовековну државу (међународно признату краљевину, затим царевину) све до 15. века, када Османлије преко Мале Азије стижу на Балкан, руше и покорављају српску државу, заузимају не само цело Балканско полуострво (после Маричке и Косовке битке), већ продиру и у

централну Европу (заузимају Будим, Банат), стижу до Беча, где су коначно заустављени.

Тешкоће са којима су се сусретали Срби одмах по насељавању и у првим вековима живота на Балкану, су унеколико разумљиве. Срби су се населили на просторима којим су пролазили најважнији путеви са Севера на Југ и са Југа на Север Европе, туда је пролазила граница између два Римска царства после поделе, границе између две цивилизације и културе (визнатијска и римска), којима ће ускоро придружити и трећа (османска), пролазила је тим просторима граница између две цркве (када је у једанаестом веку хришћанска црква доживела раскол и поделу, туда је пролазила граница између православља и католичанства). Било је то, дакле, подручје мешања, разграничавања, али и сукобљавања многих идеја, схватања и веровања. Била је права вештна на том простору опстати, створити и неколико векова одржати јаку државу, развијати сопствену цркву, културу, просвету, политику и одржати се све до наших дана. С правом се говорило, и за то и за каснија времена, да је Србија Исток на Западу и Запад на Истоку истовремено!

С обзиром на тему овог нашег рада важно је констатовати да се већ од првог додира Срба са хришћанством стварају елементарни услови, али се и практично организује, њихово просвећивање и образовање. Добијају они тада своје *прво* писмо. Настају *прве* писане књиге и други писани споменици на словенском језику и на словенском писму (најпре глагољица, затим ћирилица, најпре прасловенски, а затим црквенословенски, односно српкословенски језик). Отвара се тада и *прва словенска школа*. И о њој ћемо управо рећи нешто више.

Прву словенску „Књижевну охридску словенску школу“ (назива се још и само: „охридска“ и „деволска“ – по месту Деволу, седишту Климента, неки је чак називају „први словенски универзитет“) отворили су ученици Ћирила и Методија, Климент и Наум.

У тој „школи“ било је и до 3.500 ученика. Школа је имала два курса: „нижи“ за описмењавање, и виши, у току кога су се изучавале богослужбене књиге (Свето писмо, Јеванђеље, Апостоли, Часловац, Псалтир, Октоих, Требник). Било је то доста целовито богословско образовање будућих свештеника и црквених великодостојника. У манастиру Св. Пантелејмона, задужбини Константиновој, најспособнији и најнапреднији ученици изучавали су и „световне предмете“: граматику, логику, дијалектику, реторику, грчки и словенски језик. Ово „високо“ образовање било је потребно онима који ће се бавити превођењем богослужбених књига са грчког на словенски језик, односно онима који ће се бавити преписивањем превода тих књига. *Такав преводилачко-преписивачки центар – школа - постојао је у томе, а касније ће постојати и у многим другим манастирима СПЦ и постаће њихова традиционална и обавезна делатност.*

У „Охридској школи“ доминирао је индивидуални метод поучавања и учења. Претспрема ученика била је веома различита и једино неговањем индивидуалног рада и поучавања могао се постизати успех у раду.

У „Охридској школи“ пример је сматран основним васпитним средством. Климент поручује свештеницима и епископима „да не буду порочни, да се не гневје,

да нису пијанице нити лакоми на дарове, да буду гостољубиви и праведни, да поучавају поверену им паству, да буду пример својим животом“!

У житију светог Климента пише да он у „сваком крају имађаше својих одабраних ученика“, да је са свима њима „опћио“ и стално их помагао у раду. Он сам, наводи се у житију, био је увек пример другима. Јер, „не виђаше га нигдар беспослена, већ или учаше децу, једне познајући са словима, другима тумачећи смисао написаног, трећима вежбајући руку к писанију, или се дан и ноћ мољаше Богу, или се забављаше читањем или писаше књиге“. Климет је, иначе, написао више служби, похвала, псалама, нека житија, писао је и о неким хришћанским светитељима. Неке своје радове је потписивао, а за друге се претпоставља да су његови.

Климент је тако вредно радио и када је био рукоположен за епископа (893) Кичевско-Беличке епархије. Све до своје смрти (916).

Тако је радио и Наум, који подиже свој манастир (900.г.) на обали Охридског језера, у коме умире 910. г.

Била је то, заслугом Климента и Наума, заслугом цркве, *прва словенска школа писмености и хришћанског образовања* у којој су школовани многи тада познати писци и црквени и културни делатници, на пример: Константин презвитер, Јован Егзарх, Епископ Марко, Григорије Презвитер, црноризац Храбри – аутор познатог списа *О писменима* и др.

По познатом српском историчару Владимиру Ђоровићу том школом Срби улазе у „сферу источне византијске културе“.

Немањићи су владали је Србијом од 12. до 15. века. Они су створили и одржали снажну, независну и самосталну српску средњовековну државу која је била и међународно призната краљевина у њихово време. Носили су различите титуле и круне. Родоначелник династије Стефан Немања (1168-1196) био је велики жупан. Његов наследник, средњи син Стефан, био је, најпре, велики жупан (1196-1217), а потом, пошто је добио круну од римског папе, крунисан ја за првог српског краља (отуд Првовенчани, владао је као краљ од 1217-1228). Његови наследници: Стефан Радослав (1228-1234), Стефан Војислав (1234-1243), Стефан Урош Први (1243-1276) и Стефан Драгутин (1276-1282) носе титулу „краљ Србије“. Овај последњи у низу носи и титулу „краљ Срема“ (1282-1316). Њега наслеђује краљ Србије Стефан Урош Други Милутин (1282-1321), затим Владислав Други краљ Срема (1231-1316 и непризнати краљ Србије (1321-1324), Стефан Урош Трећи Дечански, краљ Србије (1321-1331), Стефан Урош Четврти Душан Силни, краљ Србије (1331-1355) и цар Срба, Бугара и Грка (1346-1355) и, напослетку Стефан Урош Пети Нејаки (1355-1371).

Србија је често за време Немањића мењала своје границе, освајајући и губећи поједине пределе. Просторно је била највећа и најмоћнија у време владавине Цара Душана.

Србија је у време Немањића била и економски снажна држава. Народ се бавио пољопривредом и сточарством. Цветали су, захваљујући томе што су Немањићи били велики градитељи (утврђења, двораца, манастира и цркава), многобројни занати, укључујући и оне „уметничке“, потребне да се манастири и цркве украсе фрескама и обезбеде неопходним верским сасудама. Развија се

трговина, а тиме и путна мрежа, трговачки центри и градови (већа насељена места). Посебне привилегије су имали дубровачки трговци. Саси су развијали рударство у Србији. Скоро сваки владар династије Немањића ковао је свој новац. Србија под Немањићима била је и политички, и економски, и организационо веома јака и стабилна држава – средњовековна феудална краљевина.

Речено је захтевало и један број образованих и писмених људи. За разлику од феудалаца на Западу, међу којима је ретко који био писмен, српске феудалне велможе су били веома образовани и писмени. Неки од њих су се бавили чак и „књижевношћу“ – писањем књижевних радова.

У време средњег века, у време Немањића, сматрало се, да су за улазак међу „културне народе“ потребни: државна самосталност, црквена независност и књижевна делатност. Средњовековна Србија је испуњавала сва та три услова.

Срећна је околност што се већ на почетку владавине династије Немањића најмлађи син Стефана Немање, Растко, одрекао световног живота и владарских привилегија и што је отишао на Свету Гору и замонашио се. Он је за православну српску цркву урадио оно што су други Немањићи урадили за српску државу. Он је ударио темеље српској православној цркви, која се с правом означава као светосавска варијанта православља. Извојевао је аутокефалност српске цркве (1219), постао њен први архиепископ, организовао цркву у српској држави, установио мрежу епископија и парохија, образовао/школовао је свешенички кадар и епископе који ће водити цркву. Хиландар је претворио у центар српске писмености, књижевности и духовности. После „Охридске словенске школе“ у Хиландару, уз његово непосредно учешће, радило је *прво српско училиште/школа* и то на црквенословенском српском језику, служећи се ћирилицом као писмом. Учинио је да држава и црква у Србији постану веома повезане, да се једна ослања на другу, једна зависи од друге, да једна помаже развој друге. Ниједан владар у Србији није могао да заузме престо без сагласности цркве - архиепископа, касније без сагласности пећког српског патријарха. Заузврат сви српски владари помагали су своју српску цркву, градили манастире и цркве, учвршћивали њихову мрежу у својој држави. Тако је остало за све време док су Немањићи владали Србијом. Савиним Законоправилом/Номоканоном, као и касније Закоником Цара Душана, уређују се, не случајно, и државна и црквена питања тадашње Србије. Није случајно што се већина владара Немањића, пред крај, живота замонашила и проводила последње дане живота у својим задужбинама, што се та породица сматрана „светородном“ и што су њени чланови, готово сви, проглашавани после смрти за светитеље (осим цара Душана).

С обзиром на тему овог нашег рада и на историјску чињеницу да је управо Растко Немањић – Свети Сава *први српски учитељ и просветитељ, да је неизмерно заслужан за развој просвете и школства у крилу српског народа и државе, да су он лично и по примеру на њега Српска православна црква одиграли кључну улогу у развоју школства и просвете у Срба*, о њему и његовом раду рећићемо овде нешто више.

Растко Немањић, најмлађи син Стефана Немање, рођен је између 1170. и 1175.г. рано се одрекао раскошног живота велможе и владара једне области коју му је отац поверио да би се учио управљању државом. Определио се за „учење светих

књига“, за разговоре са калуђерима који су долазили и боравили на двору његовог оца. Напустио је кришом владарски двор и са групом калуђера стигао на Атос – Свету Гору у Грчкој. Прихватио је аскетски и испоснички калуђерски живот, живот одрицања, поста и молитве Богу у манастиру Ватопеду у коме је најпре боравио, затим се у Карелијској испосници посветио изучавању „светих књига“.

Када се велики жупан Стефан Немања одрекао престола у корист средњег сина (1196.) и замонашио у својој задужбини у манастиру Студеници, узевши име Симеон, он 1197.г. долази на Свету Гору да се придружи сину Растку-Сави. Ту њих двојица обнављају манастир Хиландар (1198-1199.г.) и чине га српским манастиром на Атосу. Епископ града Јериса и прота Свете Горе дају сагласност, а цар Алексије Трећи, издаје 1198. г. „златопечатно слово“ у коме се каже да се Хиландар и светилиште Мелеја „стављају под власт и управу Симеона и Саве, дајући им право да их о свом трошку обнове и по својој вољи организују у манастир, који ће служити за становање Срба који изаберу монашки живот. Овај манастир неће бити потчињен ни проту Свете Горе, ни игуману Ватопеда, него потпуно самосталан, самовластан и самоуправан“...(М.Благојевић, *Србија у доба Немањића*). Немања - Симеон умире 1199.г. и оставља манастир Хиландар да њиме управља његов син – калуђер Сава. Симеон је сахрањен у манастиру и када је из његовог гроба почело да тече „свето миро“ он је прозван Симеон Мироточиви. Сава је постао јерођакон 1199/1200г., а већ 1203.г. рукоположен је за архимандрита Хиландара (веома висок калуђерски чин). Године 1219, постао је архиепископ аутокефалне СПЦ.

У Хиландару Сава окупља око 200 калуђера, младића из Србије. За њих Сава организује *прво српско манастирско училиште*. Он њиме непосредно руководи осам година. На своје ученике преноси оно што је дотада сам „изучио“. *Сава је тако постао и оснивач првог српског училишта и први српски учитељ, а не само верски великодостојник.*

Вративши се у Србију (1207. или 1208.г.) поред осталог да измири браћу због сукоба око престола (наследника престола Стефана и старијег брата Вукана) Сава постаје архимандрит Манастира Студеница. Мошти Св. Симеона Мироточивог, свога оца, над којима је мирио завађену браћу, Сава је сахранио у његовој задужбини – манастиру Студеници.

У Студеници у коју стиже са већом групом својих ученика из Хиландара, Сава, као игуман манастира, ствара центар црквено-државне и, посебно, школско-просветне делатности. Под његовим непосредним руководством, за осам година колико непрекидно борави и делује у манастиру Студеници, окупља већи број српских младића – калуђера. За њих Сава организује „Студеничко училиште“, *прво манастирско „училиште“ на територији Србије*. Тада се преноси у Србију оно што је била већ пракса у Хиландару. Говори се и овде о „Савиним ученицима“.

Схвативши значај очувања СПЦ (у сталном настојању Рима да је стави под свој утицај), схвативши значај опстанка српске државе, Сава је схватио и потребу припремања писмених и образованих људи и за српску цркву и за српску државу.

Напустио је Студеницу и отишао у Свету Гору да се бори за признавање СПЦ.

Захваљујући Сави Немањићу, СПЦ 1219.г. постала је аутокефална (самостална у односу на Охридску архиепископију у оквиру које је дотада била).

Сава се за то изборио у Никеји, добивши благослов тамошњег патријарха. Тада је Сава постављен за првог архиепископа СПЦ. Он поново долази у Србију (1220.). Како је тада управо завршен манастир Жича, задужбина краља Стефана Првовенчаног, Сава је Жичу учинио првим седиштем Архиепископије СПЦ.

Манастир Жича је имао, иначе, тужну судбину. Више пута је рушен и обнављан, већ крајем века када је изграђен срушили су га Бугари и Татари, затим касније Турци. Манастир напуштају монаси 1500.г. и одлазе у манастир Шишатовца, где настављају своју делатност. Манастир је обновљен крајем 16. века, али је поново рушен и паљен. Обнавља га Карађорђе. Бомбардован је током Другог светског. Страдао је у земљотресу 1990.г. Поново је обновљен.

За тих четрнаест година колико Сава непосредно као архиепископ руководи СПЦ (1219-1233.) Сава је веома много учинио на оспособљавању и образовању српских младића за различите положаје у црквеној јерархији. У Жичи доласком Саве, делује *жичко архијерејско училиште*. То је *треће* училиште (школа) које организује и којим непосредно руководи Растко Немнањић – Свети Сава.

Колико је Сава био далековид у својим настојањима да припреми на време „учене“ јерархе за СПЦ, показује и чињеница да је он, поставши Архиепископ, с правом да сам хиротонише (бира и поставља) све црквене великодостојнике, да их устоличава као епископе у десетак епископија које је основао у оквиру СПЦ, био за то сасвим спреман. Имао је довољно својих ученика за те нове положаје у цркви. Међу својим ученицима он налази и „ученог“ наследника када се повлачи, 1233.г., са положаја Архиепископа СПЦ. Реч је о његовом наследнику на том положају, архиепископу Арсенију Првом.

Постављајући нове епископе СПЦ Сава их обавезује да у својим манастирским седиштима организују „училишта“/школе и „преписиваонице“ „светих књига“. У свим манастирима изграђеним у време Немањића, који су били њихове задужбине, организоване су манастирске школе и преписиваонице. Већ поменути: Жича и Студеница, затим: Милешева, Сопоћани, Грачаница, Бањска, Раваница и Љубостиња.

За Савина живота (умро је у Бугарској, у манастиру Трново, на повратку из посете Светој Земљи 1235/36.) постојао је у Србији готово *целовит систем образовања свештеника и калуђера*. Тај систем је обухватао: основно описмењавање, „учење књига“, што је организовано у сваком манастиру; виши ниво образовања стицао се у епископском седишту - епископско училиште (Сава је установио једанаест епископија: Жичка, Рашка, Призренска, Липљанска, Зетска, Хумска, Дабарска, Моравичка, Будимљанска, Хвостанска и Топличка) - и претпоставља се да је у свакој организовано епископско училиште. Највиши ниво образовања стицао се у манастиру Жича – архиепископском седишту СПЦ. Највиша част, а тим и особит знак учености исказивао се тиме што су такви називани: „Савин ученик“. *Св.Сава је, дакле, творац првог целовитог система училишта/школа у средњовековној Србији.*

На та три нивоа училишта/школа стицала се основна писменост, учило појање, црквени обреди, права и дужности, чистоћа православне вере и борба против јереси (посебно против Богумила). Изучавала се и историја српског народа која се обично налазила као увод у манастирским *типцима* – књигама којима се уређују и строго прописују унутрашњи живот, односи, обичаји, време молитви,

права и дужности манастирске братије. Сам Св.Сава је написао три таква типика: *Карејски*, *Хиландарски* и *Студенички*. У овом трећем је, пишући о своме оцу Симеону Мироточивом, написао и прву кратку историју Срба. Сваки калуђер је био обавезан да типик чита свакодневно по три и више пута. Ти типиси су били основа религијског и патриотског васпитавања у кругу СПЦ.

„Ученији“ калуђери у Савиним училиштима учили су и српски језик и граматiku, као и грчки језик. Они су се бавили преписивањем „светих књига“, односно превођењем таквих књига са грчког на црквенословенски српски језик. За то време био је то веома широк садржај образовања будућих монаха, свештеника и великодостојника СПЦ. Многи су у томе били веома успешни и постизали су личним залагањем висок ниво образованости. Постајали су не само епископи већ и писци житија, служби Божијих, канона, похвала, беседа и посланица. То је чинило и основни садржај и висок ниво радова, за то време, у српској књижевности.

Прва двојица писаца Савина житија, Доментијан и Теодосије, били су „ученици“, Савини.

Друго архиепископско училиште у Србији, додуше у другим околностима и из других разлога, отворио је архиепископ српски Данило Други (1324-1337) у седишту архиепископије у Пећи (где је његов претходник архиепископ Арсеније преселио, 1253.г. седиште СПЦ из манастира Жиче). То училиште познато је под различитим називима (као „грчка школа“ - због грчких учитеља, „књижевни центар“, чак и као „духовна академија“ и „богословија“) најчешће, ипак, као „Пећка школа“.

О Архиепископу Данилу Другом мало се зна. Био је властелински син, неко време паж на двору краља Милутина. Закалуђерио се у манастиру Кончул на Ибру. Не зна се ни ког властелина је син ни како му је било световно име. Послат је у манастир Хиландар. Брзо је напредовао у калуђерској хијерархији. Постао је игуман манастира Хиландар. После неког времена повлачи се са тог положаја у Савину испосницу у Кареји. Два пута је боравио у Србији (као епископ у Бањској, на Хуму). Често борави на двору краља Милутина (као саветник). За архиепископа СПЦ изабран је 1324. Сматран је „веома ученима“ за своје време.

Пре и у време Данила Другог (када Србијом владају краљ Драгутин и краљ Милутин - синови краљице Јелене Анжујске, католкиње) постојао је јак притисак да православне цркве ступе у јединство са Римском (папском) црквом и да папу признају за свог поглавара. Почело је то Лионским сабором (1274.г.) када је византијски цар Михаило Осми Палеолог обећао папи Гргуру Десетом да ће извршити притисак на све православне цркве (византијску, бугарску, српску) и присилити их да ступе у канонско јединство са римском црквом. Пре тога византијски цар предузимао је мере да бугарску и српску православну цркву стави поново под управу Охридске архиепископије, а преко ове онда и, лакше, под власт римског папе. Томе су се одлучно и успешно опирале и византијска, и бугарска и српска црква. Трајала је та борба неколико деценија.

Да би ојачао православље у Срба, да би га чврсто ослонио на његове корене, архиепископ Данило доводи у Пећ групу учених монаха из Грчке. У свом седишту у Пећи (где је подигао две цркве, Богородице Одигитрије и Светог Николе) он организује „училиште“ („центар“, „школу“) у којој су српски калуђери учили не

само грчки језик (дотад се то радило у Хиландару), већ су вршили и превођење књига са грчког на црквенословенски језик. Проверавана је тачност већ преведених богослужбених књига, неке су због погрешака у преводу морале поново да се преводе, превођене су и нове књиге којих дотад није било на српско-црквенословенском језику.

Не зна се поуздано колико је у том „училишту“ било грчких учитеља, а колико ученика. Зна се сигурно да је више преведених књига поправљено и нових преведено. Битно је, међутим, сазнање да је „училиште“ постојало и радило једно време (вероватно током 13-годишњег Даниловог деловања као архиепископа СПЦ) и да је оно уграђено у темеље позитивне традиције религијско-национално-просветног и васпитног деловања српских цркава и манастира, које ће се наставити и у потоњим вековима.

Да поменемо, с обзиром на тему овог рада и *Законик* цара Душана. У њему се изричито (члан 48.) захтева да писмени треба да буду не само судије, већ и они који извршавају пресуде („пристави“ и „глобари“). Свештеици се обавезују, исто тако, да буду писмени како због очувања самосталности и чистоте православља (против утицаја „латина“ и јереси), тако и због тога да би могли обављати верске обреде и вернике, који пожелеле, односно њихову децу, „учити“ и вери и писмености. Једним чланом тог Законика изричито се захтева да се отварају „школе за народ“!

Епископијама на просторима Србије које је створио Св.Сава, новим црквама које се у њима отварају, било је потребно све више образованих свешеника и више преписа богослужбених књига. Сматрало се тада да свака црква треба да има бар следеће „свете књиге“: Јеванђење, Апостол, Триод, Псалтир, Часловац, Требник, Службе за празнике. До њих се могло доћи само преписивањем. То је захтевало појачан рад сваког манастира. А како су се преписивањем могло бавити само писмени калуђери, њих је све више описмењавано.

Поред тих манастирских постојале су тада у Србији и друге верске школе. Већ смо, наиме, поменули да су у средњовековној Србији свештеници били обавезни да отварају *парохијске*, односно *црквене* школе/училишта. Била је чак обавеза да свештеници себи припремају замену, наследника. У *Дечанској хрисовуљи* се, на пример, каже... „и да се поп од попа стави“, што је значило да „синови попа, који су изучили књиге“ могу бити попови. Свештеници су били заинтересовани да обуче своје синове за свештенике, јер су тада на њих преносили привилегије и повластице које су они имали. Не зна се много о раду ових школа. У њима је вршено описмењавање, а претпоставља се да су се ученици - будући свештеници, угледајући се на свога учитеља – оца, „занатски“ учили (подржавањем, угледањем) како да обављају црквене обреде и врше друге свештеничке обавезе. Каква је била писменост неких од тих свештеника говори и Његош у *Горском вијенцу*. Када му поп Мића на питање како „чита књигу“ одговара да не „умије читати“ „нити ми је књига за потребу“. Он све зна „напамет“ и све „испоје ка пјесму на уста“!

Посебно је интересно поменути да је у Србији, за разлику од западних феудалних друштава и држава средњег века, организовано и *образовање жена*. Све

напред речено односило се само на образовање мушкараца – свешеника, калуђера и неке мушке деце, али не и на женски пол.

Колико се зна девојчице су у средњовековној Србији васпитаване само у породичном кругу, у породичним задругама које су тада постојале. Оне су ту училе од одраслих жена, учествујући у животу и раду задруге, све што ће им бити убудуће потребно као женама, супругама и мајкама. Односило се то, пре свега, на девојчице које су живеле у породичним народним задругама. У великој мери и на девојчице и жене на дворовима велможе, мада у овом другом случају постоје и бројни изузеци. Познати су случајеви „учених жена“ међу велможама, жена које су на дворовима својих родитеља „изучавале књигу“, биле писмене, па се и саме бавиле писањем. У неким народним песмама говори се о женама које су „писале књигу“ мужевима у одређеним приликама!

Најпознатија је, свакако, монахиња Јефимија која крајем 14. века везе и сама пише текст за покров за мошти кнеза Лазара после погибије на Косову Текст почиње следећим речима: „У красоти овога света васпитавао си се од младости своје. О, нови мучениче, Кнеже Лазаре“!

О њој се зна да је била Јелена - ћерка господара Дrame код Сера Војихне и мајке Јефимије, жене господара Сера Угљеше Мрњавчевића, веома образованог велможе, који гине у бици на Марици 1371.г. Замонашила се и узела име Јефимија. Живела је у манастиру Жупањевац код Крушевца, да би највише времена провела на двору Кнеза Лазара, где после његове погибије на Косову, заједно са кнегињом Милицом, учествује у васпитавању будућег владара Србије - деспота Стефана Лазаревића. Знала је не само да чита и пише, већ је знала и грчки и турски језик. Последње године живота провела је у манастиру Љубостињи, задужбини кнегиње Милице. После смрти кнегиње Милице, 1402., она везе 1405.г. поменути покров са посветом кнезу Лазару са изразитим литерарним вредностима. Написала је стихове (сребрени диптих) рано умрлом сину (1368-71) и „Мољеније Господу Исусу Христу“, на завеси за царске двери у Хиландару.

Она није била једина. Помињу се као образоване ћерка Кнеза Лазара Јелена, жена Ђурђа Стратимировића Балшића, касније жена босанског војводе Сандаља Хранића. Слично су биле образоване и остале ћерке Кнеза Лазара, које су на двору училе читати и писати, грчки језик, бавиле се музиком и везењем.

Зна се да су неке жене подизале задужбине – манастире са свјим мужевима. Писмена и образована је била Јелена, жена цара Душана, затим жена велможе Војислава Војиновића, потом кнегиња Милица, жена кнеза Лазара коју су означавали као „мужеумну“. Образована је била Мара жена Вука Бранковића. Образована је била Оливера ћерка Кнеза Лазара, касније султанија Мара. Кћи деспота Бранковића такође је спадала међу образоване српкиње током средњег века. Образована је била и краљица Јелена Анжујска, пореклом Францускиња, за коју њен биограф Архиепископ Данило Други пише да је „познавала све књиге које су писане и састављане по њеној наредби“. Образоване су биле и жене српских владара које су долазиле са дворова из других тадашњих држава.

И управо о тој Јелени Анжујској, српској краљици, треба рећи нешто више с обзиром на тему овог нашег рада. Она је у свом манастиру задужбини - Брњаку отворила *прво српско училиште/школу за девојке* (Јелена се удала за краља Уроша

1250, подигla дворац Брњаци у коме је радило и њено „училиште“ до 1276.г.; умрла је 1314 и СПЦ ју је прогласила за светитељку). Писац њеног житија архиепископ Данило пише:...“Заповеди у целој својој области сакупити кћери сиромашних родитеља и њих хранећи у свом дому, обучаваше сваком добром реду и ручном раду који приличи за женски пол“. Девојке су после тога удаване, а на њихова места су примане друге (*Историја школа и образовања код Срба...*стр.20). Не наводи се да ли су девојке у том “училишту“ училе писати и читати. То се може само претпоставити, јер је и Јелена писменост учила на двору у Француској, откуда је дошла и постала српска краљица.

Више пута смо нагласили да се на већини дворова велможа у Србији, посебно на владарском двору, „учила књига“ не само од стране деце тих велможа и владара већ и деца осталих велможа. Била су то „дворска училишта“. Чињено је то по угледу на Византију.

У неким градовима и трговачким центрима Србије постојала су „градска/варошка училишта“ - школе. Оне се у Европи јављају у 12. и 13. веку као прве световне школе којима не управља црква. Њих су оснивали градови – уствари, градски магистрати, занатлијска и трговачка удружења. У средњем веку јављају се такве школе и у Србији. Ни о овим школама се не зна много, јер нема сачуваних података. Претпоставља се да су такве школе постојале у тада ретким урбаним местима у средњовековној Србији (Сер, Призрен, Скопље, Београд, Смедерево) и да су служиле синовима трговаца и занатлија да савладају основну писменост и стекну знања која су им потребна за успешно бављење неким занатом, односно трговином.

Свакако најпознатија таква градска школа у доба Немањића била је у Котору, који је улазио у састав њихове државе. Та которска школа радила је са мањим прекидима, од 13. до 16. века, и имала је више нивоа „изучавања наука“.

Постојале су, дакле, одређене могућности да се стекне писменост и ван оквира цркве, али је то било далеко мање развијено и организовано од онога што је на том плану чинила СПЦ током целог средњег века, за владавине Немањића. Отварању већег броја таквих школа (ван мнастира и цркава) није много помогло ни то да се чл. 48 Законика Цара Душана захтева обавезно отварање „школа за народ“! Тада нису постојали у Србији услови за испуњење те обавезе.

Реченом треба додати и следеће. Српске велможе и владари слали су своју децу на „школе“ које су постојале у Константинопољу - Цариграду, у Дубровник, Котор и друге далматинске градове. Неки су одлазили у Хиландар, па чак и у Јерусалим.

Све речено говори да је у средњовековној Србији постојао један слој људи међу свеештенством, властелом и градским становништвом, који су били не само писмени већ за своје време и веома образовани.

Описмењавање се вршило на црквеним/богослужбеним књигама. Најчеће се на Псалтиру и Часловцу. Тих књига није било много и стално их је требало поново

преписивати. Зато је интересно поменути да се у Србији први буквар за учење писмености, који није био црквена књига, појавио већ 1579.год. Саставио га је калуђер – инок Сава Дечанац (члан братства манастира Дечани). Штампан је у Венецији (чак у два издања). Још је интересније истаћи да у томе буквару (а састоји се од четири странице) није коришћена метода срицања при учењу читања. Она је замењена далеко лакшом и напреднијом – гласовном – методом!

Преписивање црквених књига, како за потребе цркава, тако и за описмењавање, све до 16 века било је веома скупо. Није било довољно материјала за писање (штављене коже, пергамент). Тек када се у 16. веку дошло до хартије онда је материјала за писање било више и био је јефтинији, па је и преписивање књига било унеколико олакшано. За учење писања служиле су, обично, дрвене дашчице („штице“) премазане воском, који би се после писања изравнавао и поново служио за писање.

Српски манастири су, дакле, већ током средњег века, негујући семе које су посејали Св. Сава и његови ученици и следбеници, постали центри/училишта/ школе/ места на којима „уче књиге“ они који желе да као јереји служе цркви, Богу и држави. Нема готово ниједног познатијег манастира из тога доба у коме није постојало училиште. Наводи се, понекад, више од 60 манастира у којим су радила училишта и у којима су препсиване богослужбене књиге. У неким манастирима постојале су и касније радиле и манастирске штампарије (на пример: Рујан, Милешева, Грачаница и Мркшина црква).

У манастирима су описмењавани калуђери. Они су морали сваки дан по неколико пута да читају манастирски типик, да се служе „светим књигама“ и писменост се подразумевала, иако то није увек изричито захтевано у манастирским типцима.

Сигурно је да у тим првим манастирским училиштима, у почетку, нема деце, нити се вршило њихово описмењавање у манастирима. Чак је у почетку постојала нека врста забране да се деца налазе у манастирима. За њих су постојала друга училишта у средњовековној Србији: парохијске и црквене школе – училишта, везана за цркве и просветно-васпитни рад свештеника, као и градске школе. Тек нешто касније, негде од 14. века, почеће у неким манастирима да „уче књигу“ и деца, тј. они који желе да се описмене и да се у животу баве нечим другим а не „црквеним пословима“. То потврђује, на пример, и фреска у цркви Светих Апостола у Пећкој патријаршији (око 1300 год.) на којој се виде окупљена деца око учитеља који их „учи књизи“. Та пракса ће се посебно развити у време када Турска пороби Србију и када више не постоје други, напред поменути, облици описмењавања у Србији.

Манастири СПЦ постали су тако, од самог свог почетка, центри очувања и неговања не само српске писмености, писма и језика, већ и чувари српске духовности, српске традиције, очувања српског верског и националног идентитета. Управо као такви манастири ће већ у средњем веку, а нарочито онда када су Срби покорени од стране Турске и када су Срби почели да се селе на Запад

и Север, остати једине српске (верске и националне) институције писмености и културе, просветни центри, једини чувари верског и националног идентитета Срба. И у томе ће СПЦ, која је тада једина обједињавала Србе на тако широком етничком простору, одиграти неизмерно велику и јединствену улогу.

После смрти цара Душана велможе су брзо распарчале и поделило његово велико царство. Његов син и наследник Урош, није се томе могао супротставити, зато је и назван „Нејаки“. То су вешто искористиле Османлије, који су надирали из Мале Азије и као велика сила све рушили, пустошили и покоравали куда су пролазили. Управо у тим трагичним и тешким тренуцима јавио се, даљи рођак Немањића, кнез Лазар Хребљановић (1370-1389), који накратко успоставља ред и успева да уједини Србе и ставши на чело државе настоји да спречи њено пропадање. СПЦ га је у томе подржавала. Све је, међутим, кратко трајало. После Маричке битке против Турака (1371.) и посебно после Косовске битке (1389.г.), у којој гине кнез Лазар (некад називан од народа и „цар Лазар“), Турска је овладала Србијом (она је постала њена вазална територија) и владар тадашње Србије – деспот Стефан Лазаревић, као турски вазал, настоји што дуже да одржи Србију као државну целину. У томе је неко време успевао јер су Турци били заузети борбама око престола и нису освајали нове просторе. Деспот је своју престоницу померио на север, у Београд (од Угарске је добио, за услуге које им је учинио: Београд, Мачву и Сребреницу).

Исто тежи да учини и његов наследник Ђурађ Бранковић, који губи територије које је Угарска дала његовом претходнику. Зато он гради тврђаву Смедерево као (своју) нову престоницу Србије.

О Стефану Лазаревићу(1389-1427), с обзиром на нашу тему, треба рећи нешто више. Био је вероватно најобразованији међу српским владарима средњег века. Његови биографи (Константин Филозоф и Григорије Цамблак, који су боравили на његовом двору) пишу да је био „књиголубац“, да је имао велику библиотеку, да је око себе окупљао писмене и „учене“ људе, сам је написао „Слово љубве“ и да је код њега била „храброст згодно спојена са добром ученошћу и стопивши се у једно остаје невидљиво и увек успешно и тако рећи постаје природа“. Њему се приписују речи: „У нашем веку незнања свака просвећена глава светли као алем камен у мраку!“

Није због реченог нимало необично што је његова задужбина, манастир Ресава (изграђен 1406 -1418. на реци Ресави - отуд и назив), опасан високим кулама и зидовима (који је од 18. века познат под називом манастир Манасија), постао, од свог оснивања, један од најзначајнијих средишта „српске књижевности“ тога времена. У њему је радила добро организована и школа и преписиваоница богослужбених књига. У манастиру је радила школа/училиште која је припремала/образовала преводиоце и преписиваче, и не само њих него и све оне који ће помагати преписивачима. Биле су ту радионице за припрему „хартије“ за писање, за припрему мастила различитх боја, за припрему прибора којим су се писале и преписивале тада „књиге“ (специјална гушчија пера), радионица за корице написаних листова у књиге, за израду корица тих светих књига. Према неким подацима око седамдесет калуђера, високописмених и образованих, радило је у том

манастиру само на преписивању књига, а још толико и више је било оних који су им припремали и стварали потребне услове и средства и омогућавали преписивање књига. Преписивачи су радили у највећим и најсветлијим просторијама у приземљу и на спрату манастирског здања. Додајмо и то да је управо у овом манастиру извршена „правописна реформа“ (важна за преводиоце и преписиваче књига) на основи дела које је написао Константин филозоф „Сказаније о писменах“. Та разноврсна и богата просветна и културна делатност овог манастира је позната најчешће под општим називом „Ресавска школа“.

Када је Деспот умро сахрањен је у манастиру 1427.г. Турци су убрзо разорили манастир, а његова добро утврђена здања користили за смештај својих војника, сигурних унутар високих манастирских кула и бедема. Историја се поновила. Када су два века касније Аустријанци заузели те пределе Србије они су, исто тако, остатке манастира Манасије, користили у сличне војне сврхе. Манастир је разрушен и напуштен. Обновио га је Милош Обреновић, а касније је више пута рестауриран.

Деспота Стефана Лазаревића наследио је, исто тако, веома образовани Ђурађ Бранковић (1429.). Остаће на том положају до 1456.г.

Деспотовина је коначно пала под Турску и постала саставни део Османске царевине 1459. г. Затим Турци покоравају и заузимају Босну 1463, Херцеговину 1482, Зету - Црну Гору 1521, заузимају Београд 1521 и Будим 1541. Њихова власт се простира дуж целе Јадранске обале. Стижу до Книна и Лике. Заузимају и Лику и у њој остају један и по век.

Када су поробљени Деспотовина, Босна и Херцеговина, затим Зета - Црна Гора Срби су остали не само без своје државе, већ и без свих других територија на којима су живели дотада слободно. Све су заузели Турци. Биће тако неколико векова, све до 19 века. Једина институција која је тада Србе повезивала, чувала и очувала у том дугом временском периоду, била је Српска православна црква. Она, најчешће, није била омеђена тадашњим државним границама. Њена „црквена власт“ *односила се и на српске крајеве који су били у склопу Отоманског царства, али и на крајеве које су Срби населили у Аустрији и Угарској у више мањих и већих сеоба.*

Живот „раје“ под Турцима није био нимало лак. И даље се на просторима на којим живе Срби сукобљавају интереси многих држава: Турске, Аустрије, Угарске и Венеције. Срби се често укључују у те борбе надајући се ослобођењу и обнови своје државе и слободе. Турци им се за то сваки пут веома сурово свете. У Зети – Црној Гори се, може се рећи, непрестано воде борбе са Турцима. Срби ослободе један део своје територије, Турци га нападају, поново освајају и пустоше. Више пута су тако освајали Цетиње, рушили и палили Цетињски манастир. Да би опстала Црна Гора се за помоћ обраћала православној Русији. Мир који је закључиван између Турске и сила (и савеза западних држава) против којих је ратовала (од оног из 1606. до Београдског мира 1739.) није доносио ништа добро Србима у Турској. Турци су предахе између борби користити да казне и да се освете Србима због учешћа у борбама на страни непријатеља Турске.

Реч је о времену у коме нема више српских владара и велможа. Многе су Турци погубили, неки су избегли из Турске (на пример, последњи српски деспот Ђурађ Бранковић неуспешно је покушао да обнови српску Деспотовину на просторима Срема). Један број српских велможа приклонио се Турцима и прихватио вазални положај и са њима ратовао по Европи.

Османска империја није забрањивала рад хришћанских цркава на територијама које су освајали и укључивали у своју државу. Признали су самоуправу Свете Горе (Атоса) и манастира у њој, признали Охридску архиепископију 1408., Цариградску – Васељенску патријаршију 1453., па и Пећку српску патријаршију 1459. године. Од тих цркава су тражили да им плаћају одређени данак у злату, а зауврат су оне добиле право да се баве својом верском делатношћу.

Велика тешкоћа је била у томе што се међу тим хришћанским црквама и њиховим поглаварима водила, управо у то време, борба око црквене власти и трона. Тако је, на пример, Охридска архиепископија успела да већ 1455.г. стави под своју управу српске манастире Пећ и Жичу. Од 1463.г се више не бира Пећки (српски) патријарх. Од 1532. се Пећка патријаршија присаједињује Охридској архиепископији.

Србима је најтеже падало то што су Турци од њих „узимали данак у крви“. Сакупљали су дечаке од 8. до 12. године и одводили их у Цриград, потурчили их, превели у ислам и од њих стварали султану веома одану и храбру војску – јаничаре.

Један од тих дечака доспео је до највишег положаја у Турској. Постао је велики везир на султановом двору и није заборавио да је српског порекла! Реч је о Мехмед-паши Соколовићу. Он успева да 1557. добије од султана писмо којим се обнавља патријаршија СПЦ у Пећи. За новог српског патријарха изабран је Макарије, брат Мехмед-паше. Он на том трону остаје до 1571. Макарије успева да обнови рад у неким манастирима, да поправи порушене манастире и цркве. Пошто није било свештеника основао је „Богословску школу у Ђаковици“. О њој се мало зна, сем да је у то време та установа била ретко жариште просветног и књижевог рада у Срба. Макарије путује по Русији и Византији и прикупља богослужбене књиге којих тада није било (оно што је пре постојало уништено је по манастирима и црквама приликом напада Турака). Он је био не само црквени већ и световни поглавар Срба. Основао је нове епархије на подручју Угарске и Славоније које су населили Срби. Породица Соколовић остаје на трону патријарха у Пећи до 1592.г.

Срби се буне против Османске империје, дижу буне у Херцеговини и Банату, учествују и у другим борбама против Османлија и ови реше да им се жестоко освете. Синан-паша Коџак је погубио неке пећке црквене великодостојнике, друге је протерао из Османског царства и, напослетку, спалио је мошти Светог Саве на Врачару у Београду 1594.г.

Турци се тада налазе у ратном походу пред Бечом и сурово кажњавају сваку буну и сукоб унутар граница свог царства.

У тим условима Срби реше да се иселе из Османског царства. Под вођством Арсенија Трећег Чарнојевића (на трону Патријарха у Пећи је био од 1674-1706) око

сто хиљада Срба се сели у Угарску и Аустрију (због броја названа је та сеоба - „велика сеоба“). Султан позива Србе да се врате и нуди им амнестију, али му они нису веровали. Тада је опустела не само Србија, већ су напуштени и многи манастири и цркве, иначе паљени и рушени у турским погромима.

Долази до нових сукоба Турске са Аустријом у којим поново учествују Срби верујући да ће се коначно ослободити и вратити на „стара огњишта“. Када то не успева, бојећи се одмазде, долази до нове веће сеобе (око четрдесет хиљада) под патријархом Аресенијем Четвртим Шакабентом (на трону у Пећи је био од 1725. до 1737). Турци се поново свете Србима и на трон патријарха у Пећи доводе, њима одане грке, – Фанариоте. Око трона црквеног поглавара опет се воде дуге борбе. Пећ нема средстава да плаћа данак Турској, а нема средстава ни за сопствени рад. Турци укидају Пећку патријаршију 1766.г., Следеће године укидају и Охридску архиепископију. Обе укључују у састав њима лојалне Фанариотске - Васељенске патријаршије. Српска патријаршија је обновљена тек 1920. године.

За Србе ван Србије најпре је била за то време надлежна Крушедолска, затим Београдско-карловачка, касније названа само „Карловачка митрополија“.

И поред свих поменутих недаћа које су задесиле Србе после турског поробљавања њихових територија и после бројних сукоба у оквиру цркве који су се тада дешавали, српски манастири и цркве, који су како-тако опстајали, наставили су рад у оквиру Отоманске империје. Поред Хиландара, који је и даље остао најугледнији и најпознатији центар српске православне духовности, у том правцу су деловали и манастири на територијама под Турцима, и то у Србији: Пећ, Студеница, Жича, Ђурђеви Ступови, Високи Дечани, Ресава, Милешева, Раваница, Рача, Сопоћани, Лесново и Грачаница; у Зети: Цетињски манастир, Морача, Савина, Острог, Пива, Шудикова и Жупа код Никшића. *Они су били, под тим изузетно тешким историјским околностима за Србе, једини центри не само писмености, већ и просвете и културе и духовности српског народа.*

Према сведочењу Нићифора Дучића, који је и сам завршио манастирско училиште, то је изгледало овако: Они који су се окупљали у манастиру да би „изучили грамоту“ обављали су и друге послове на манастирском имању. Сваки писмени монах, или један међу њима, писменији од осталих („даскал“) учио је децу писмености. Он пише да су ђаци „и књигу учили и калуђера послуживали“. Па наставља: „Часови нису били одређени. Него су ђаци учили кад нијесу имали каква друга посла. Зимом су учили око ватре у кухињи, а лети по вртовима и шумама око манастира. За скамије и какви школски метод нијесу ни знали. Све се обављало на најстарији начин. Који би ђак знао Часловац, Псалтир, црквено правило и штампарско писање, тај је свршио све науке, и сматран је за научена. Он се могао одмах закалуђерити или запопити. У којем манастиру су мало боље знали, из тога су и ђаци излазили припремнији у словенском читању и црквеном правилу. Многи ђаци нијесу знали читати друге књиге, осим онијех из којих су учили, па су се за невољу и такви попили и калуђерили“ (Н.Дучић, *Црна Гора*, Београд 1874.г.). Слична сведочења налазимо касније (крајем 18. века) и код Вука Ст.Карацића.

Дргих училишта/школа, просветних и културних центара за то време Срби нису имали на територији некадашње средњовековне српске државе. Тек средином и крајем 19. века, када и у Турској јача свест да би и за „рају“ требало отворити

школе, српске школе се оснивају, и то не само основне већ и средње (у Цариграду, Солуну, Скопљу и Битољу).

У Босни и Херцеговини, које су се, исто тако, нашле у склопу Отоманског царства ситуација је била нешто другачија.

У Сарајеву се, на пример, помиње „скула“ (не ни „училиште“, ни „школа“) 1539/40.г. Била је то нека врста градске „скуле“. Било их је још у БиХ (Ливно, Мостар, Тешањ). Те „скуле“ су имале конфесионални карактер. Оснивале су их и издржавале одговарајуће црквене општине, укључујући и православне. Поред њих постојале су у градовима и „приватне“ школе о којима су бринула занатска и трговачка удружења.

Ситуација ће се значајније изменити тек Париским миром 1856.г. И у Турској тада јача свест да и „раји“ треба обезбедити описмењавање. Султан Абдулах Мецида доноси 1869. г. „Закон о општој просвети“, по коме се могу оснивати основне школе и за „рају“, али без „националних садржаја“ и уз обавезу да раде на турском језику. Цркве (православна, католичка, јеврејска) и народ БиХ се одлучно томе противе. Да би ту своју идеју, ипак, спровели Турска почиње да штампа своје уџбенике за основне школе, других тада није било. То приморава и цркве да штампају књиге за своје конфесионалне школе (СПЦ штампа у БиХ свој Буквар 1867. и то Вуковом азбуком, Свештену историју 1868., затим Наравоученије о човеку...). Остале књиге стижу за српске школе из Србије и Војводине. Број оваквих школа расте и оне постоје у већини већих насеља у БиХ.

Ситуација се мења када на Берлинском конгресу 1878.г. велике силе одлучују да са БиХ управља АустроУгарска, а не Турска. Сменом два царства ситуација за Србе се није побољшала. Напротив, она се и погоршала, иако је ово друго царство, АустроУгарско, било хришћаско.

АустроУгарска је настојала да све конфесионалне школе у БиХ (православне, католичке, јеврејске, муслиманске) претвори у државне, да се у њима ради по истим програмима и уџбеницима, на истом (босанском) језику итд. Ниједна конфесија није то лако примала. Када је АустроУгарска анектирала БиХ и припојила је себи (1908.) стање се знатно погоршало по све конфесионалне основне школе, па и за српске. То није дуго трајало пошто се та империја распала завршетком Првог светског рата, 1918. год.

Падом Деспотовине и осталих српских земаља под Турску Срби се селе на Запада и на Север. Било је више таквих мањих и већих сеоба. Пошто су Срби, у нади да ће се ослободити ропства под Турцима и поново успоставити своју државу, активно учествовали у борбама Аустрије, Угарске и Венеције, против Турака, после победа које су Турци у тим биткама односили, Срби су се, бојећи се одмазде и турских зулама, почели масовније да се исељавају (поменули смо напред две такве „велике“ сеобе).

У сеобама Срба, заједно са њима, у нове крајеве пошли су и калуђери и свешеници. Чим би дошли у нове крајеве Срби су почели да граде своје манастире. Многи су били изграђени и пре великих и организованијих сеоба Срба. У тим новим крајевима познати су српски манастири: Крупа изнад Книна (1317), Крка код Кистања (1350), Драговић на реци Цетини (1395), Марча код Чазме (1588),

Гоморје код Огулина (1601), Лепавина код Бјеловара (1636), Ораховица и Пакра код Пакраца (1683), Комоговина код Петриње (1693). Изграђено је више црква и манастира у Румунији. У Фрушкој Гори било је око 40 српских верских објеката, подигнути су манастири: Старо Хопово (1573), Ново Хопово (1576). Ковиље (1607), Војловица и Месић (1608), Бођани (1621), Крушедол, Ремета и Врдник.

Две поменуте веће сеобе Срба водили су српски патријарси. Они су успевали да код аустријског цара у Бечу Србима обезбеде одређене привилегије и повластице на пределима које су населили. За насељавање Срба на тим просторима биле су заинтересоване власти и у Бечу, јер су им, стварањем Војне границе, били потребни, на граници са Турском, стални војници који ће, када год затреба, ступати у борбу и бранити од турских напада границе АустроУгарске царевине.

У новим крајевим насељени Срби нису радо примани, ни од католичке цркве, ни од народа. Католичка црква их је сматрала „шизматичима“, „неверницима“ и настојала их је покрстити, поунијати – да их преведе у католичанство, а народ и домаћи феудални племићи нису се никако слагали да Срби имају привилегије и већа права него „домаће“ стаовништво, које је било у кметском положају.

Управо због текве ситуације Србима су и те како добро дошли мнастири и цркве СПЦ који су на тим прострима већ постојали. Њих су патријарси који су на те просторе довели српски народ, ојачали и подстицали њихов рад. Градили су и нове манастире и подизали нове православне цркве.

Успостављана је понекад и директна веза између манастира на територији Србије и манастира на територијама које су настањивали Срби током већих и мањих сеоба. Њу су успостављали калуђери који су се селили са народом, долазећи у манастире на новим територијама и преносећи у њих искуства из манастира из којих су дошли. Као пример такве директне повезаности може се навести манастир Рача. Саградио га је, највероватније, Краљ Драгутин (1276-1282) на падинама планине Таре на речици Рачи, на једној окуци реке Дрине (код Бајине Баште). Манастир је подигнут на тадашњој граници Србије према Босни, и требало је, поред осталог, да спречи продирање богумилске јереси у Србију. Манастир је више пута пљачкан и спаљиван од стране Турака (после пада Деспотовине под Турке). Обновљан је и, према сачуваним подацима био је веома позната преписивачка школа почетком 17. века.

У манастиру Рача тада је било око 200 калуђера ангажованих на преписивању богослужбених књига које су биле веома потребне обновљеној Пећкој патријаршији. Зна се да је у манастиру преписано 15 књига. На преписима су неки преписивачи остављали своја имена. Због обимне преписивачке делатности били су у блиским односима са Светом Гором. Преписане књиге у Рачи биле су познате по лепој калиграфији и украшавању почетних слова. Њихови преписи веома су цењени и тражени у СПЦ тога времена. Турци су манастир поново „до темеља огњем сагорели“ уочи Велике сеобе Срба (1690) под Патријархом Арсенијем Чарнојевићем. Калуђери напуштају манастир Рачу и придружују се народу који се сели. Настањују се у Сент Андреји. Патријарх Арсеније, вероватно знајући и ценећи њихов преписивачки рад, одређује за њихов трајни смештај (1697.г.) напуштени манастир Беочин у Срему. Када су се ту сакупили рачански калуђери су обновили манастир и у њему похранили оно што су собом донели из богате ризнице

манастира Рача (крстове, рипиде, путире, књиге, одежде и сл.) и наставили са својом преписивачком делатношћу. Они ће у Беочину не само преписивати, већ ће и сами писати нове књиге. У те преписе и књиге, који су били на црквенословенском српском језику, они су уносили речи народног језика, што је била велика новина. Из тог раздобља рада манастира најпознатији преписивачи и писци били су: Кипријан Рачанин, Серафим Рачанин и Гаврило Стефановић Венцловић.

Напред смо већ поменули да су калуђери из манастира Жиче, када је он порушен, 1500.г. прешли у манастир Шишатовца и тамо наставили свој рад и живот.

Није увек било тако лако калуђерима прећи у нови манастир, ван домета Турака и наставити рад у миру и спокојно. Доста српских манастира у тим новим крајевима није могло на миру да обавља своју верску, просветну и културну делатност. Поготово они који су се налазили у католичком окружењу. Те манастире и Србе окупљене око њих, „латини“ су хтели да поунијате и подведу под власт римског папе. Служили су се у томе свим средствима.

Пример за то је манастир Марча у Славонији. Године 1588. калуђери (њих око 80) долази у Горњу Славонију бежећи пред Турцима, истовремено одазивајући се на позиве и привилегије које им се нуде из Аустрије, оснивају манастир Марчу поред Чазме. Ту се успоставља и седиште српске православне епископије. Први епископ, Симеон Вретања, признаје пећког патријарха као свог црквеног поглавара. Марча постаје центар православља у Славонији. У манастиру почиње да ради школа описмењавања (читање се учило на Псалтиру и Часловцу, а писање на навоштеним дашчицама од крушкова дрвета), почело се и са преписивањем православних богослужбених књига. То се никако није допало Загребачкој бискупшији и римокатоличкој цркви са папом на челу. Они настоје да преотму манастир и да га учине центром унијаћења Срба. Вретања мора да иде у Рим код папе. Он га именује (1611) за опата (архимандрита) манастира Марче. Следећих неколико марчанских епископа признаје истовремено и власт пећког патријарха и римског папе. Они балансирају између та два верска центра како би одржали и православну веру, и манастир и његову делатност. То никако није одговарало католичкој цркви и она упорно настоји да манастир и његове вернике - „шизматике“ поунијати. Католичка црква сакупља један број српских младића и шаље их на бесплатно школовање у Језуитски семинаријум у Загребу. Веровали су да ће тако доћи до калуђера који ће од Марче учинити центар унијаћења и признања папе као поглавара цркве. Од аустријског цара Леополда Првог они траже (1640.) да за бискупа у Марчи постави неког из Пољске или Украјине, некога ко држи службу у цркви на словенском језику и кога ће Срби лакше прихватити него „латине“ који то чине на латинском језику (на пример, свештеници загребачке бискупије). За епископа цар поставља Павла Зоричића (1671), Србина школованог у Загребу код Језуита. Он се одриче пећког патријарха и полаже заклетву римском папи. Дотадашњи епископ (Гаврило Мијакић) је затворен, а калуђери из Марче, његове присталице, су растерани. Неки су затворени, други су побегли (вратили се) у Турску, односно отишли у друге православне манастире у Хрватској (Лепавина и Гомирје). Епископ Мијакић је затворен под оптужбом да је учествовао у познатој

завери хрватских феудалаца Зрињских и Франкопана против Беча. Остао је у затвору до своје смрти (1686.) Народ се буни и не прихвата унијатског епископа. Симеон Кордић, кога Срби предлажу за епископа, уместо П. Зоричића, затворен је. Наводно зато што је бунио калуђере против Зоричића осуђен је на смрт и отсечена му је глава 1675.г. Да би ојачао снаге против унијаћења, манастир Марчу посећује српски патријарх Арсеније Трећи (касније патријарх пећи од 1686.). То није много помогло, јер католичка црква, често у крвавим обрачунима, затварајући, растерујући чак и убијајући калуђере верне Пећкој патројаршији, настоји да манастир престане да буде центар православља и да постане центар унијаћења Срба у Славонији, па и шире. Један од унијатских епископа (Рафаило Марковић) на прагу манастира убија православног игумана који није признавао Рим, већ Патријарха у Пећи. У таквим околностима калуђери манастира Марча, разумљиво, нису се могли бавити својим уобичајеним делатностима, карактеристичним за српске православне манастире и у Србији и на просторима које су населили Срби бежећи пред турским зулумима.

То се наставило и у следећим годинама. Познато је, на пример, да је 1728.г. насилно покрштено 125 православних свештеника, да је Марча опет силом отета од СПЦ, да су њени калуђери поново похапшени и протерани.

Срби се буне због свега реченог. То је довело и до крваве буне 1717.г. у Вараждинском генералату. Манастир Марча је спаљен 1738.г. Обновила га је Загребачка надбискупија и од тада он припада римокатоличкој цркви.

Треба овде истаћи да су управо из напред поменутих разлога, на просторима које су населили Срби, бежећи пред Турцима, отворене и прве богословије, тада највише школе за образовање православних свештеника. Прва, у манастиру Крка у Далмацији (1615), друга, исте године у манастиру Горажде, трећа, сто двадесет година касније, у Сремским Карловцима (1794).

О тој првој богословији СПЦ у манастиру Крки поменућемо следеће. У том манастиру је, изгледа, од почетка постојала манастирска школа. Радила је на описмењавању – исто оно што и манастири у Србији. Међутим, све већи број српских насеља и саграђених цркава у Далмацији, све више досељених Срба на те просторе, захтевао је повећани број и то добро образованих свештеника. Простор насељен Србима простирао се од Велебита до реке Неретве. Свештеника није било. А опасност од унијаћења Срба била је све већа. Због тога је одлучено да се у Далмацији у манастиру Крка отвори богословија СПЦ. Владика Н. Милаш у свом делу *Православна Далмација* пише да је на предлог „крчког настојатеља, Мигрополит Теодор одлучио да изда наредбу да се у манастиру Крка заведе школа, у којој би се млади Далматинци спремали за свештеничку службу. Та наредба је и била 1615. године изведена, а летопис наш хвали много ревност настојатеља Јоакима, који је књижи много вешт био и да је живо настојао, па и успео, да је млађе далматинско свештенство постало ваљаније и вјештије у вршењу пастирске службе. Каква је у подробности била та крчка школа за свештенство, ми не знамо. Знамо само, да се у манастиру Крки још прије овога доба његовала црквена књига, а свједочи нам то између других старих рукописних књига, које се данас у манастиру налазе, једна књига „Акатисти“ која је писана у манастиру 1557.г. и ово

већ показује, да су тадашњи крчани радо се и књигом бавили, и да је, дакле, Крка била згодно мјесто за свештеничку школу“.

Богословија у манастиру Крка радила је око 30 година, све док Турци нису поново напали ове крајеве и порушили манастир. Претпоставља се да је то „богословско училиште“ могло имати виши – епископски ниво. Када је, много касније, обновљен манастир Крка у њему више није постојала „богословска школа“.

По речима нашег познатог историчара проф. др Радована Самарџића; „То је прва позната организована богословска школа у Срба, основана на почетку управе књигољупца Пајсија (1614-1648), настојањем Теодора митрополита Дабробосанског и патријаршијског егзарха за Далмацију“. И он наводи да је „књигама вешт“ игуман Јоаким, веома заслужан за рад ове богословије.

На просторима које су населили Срби, из истих разлога, отворене су и прве клирикалне школе СПЦ: Пакрац (1721), Костајница (1731), Севереин (1735) Нови Сад (1741), Плашки (1741), Медак (1753), Каренсебеш (1751) и у Срем. Карловци, „Карловачка покровно-богородична школа“ (1749), са клирикалном школом у свом саставу.

Сем наведених, других школа, Срби у то време нису имали на тим просторима. Цркве и њене институције била су једина места на којим су се могли описменити Срби, првенствено ради служења својој цркви, а мање и због других потреба.

Стање на просторима на којима су се населили Срби бежећи пред Турцима никако није било повољно за миран рад и живот (Срби су се, углавном, бавили сточарством и земљорадњом, касније, у градовима занатима и трговином). Напротив, услови су били веома неповољни за иоле нормалан и смирен живот. Понекад су насртаји „латина“ да се Срби поунијате били тако сурови да су се неки Срби рађе опредељивали да се иселе у Русију и Украјину, а други да се врате чак и у Турску него да остану у хришћанској - АустроУгарској царевини.

Већ смо рекли да су Турци освојивши Балкан продирали двама правцима према Европи: западним и северним. Трајало је то готово два века (од 14. до 16 века). На удару се, најпре, нашле Угарска и Аустрија.

Од 1107.г. Хрвати и Мађари су имали персоналну унију. Имале су заједничког краља. Када је последњи хрватско-угарски краљ Људевит погинуо на Мохачком пољу у борби против Турака Унија је остала без краља и наследника Као наследник се јавио аустријски Фердинад Хабзбуршки, који је био ожењен, Људевитовом сестром. Он постаје владар Угарске, Хрватске и Славоније. Када је 1687.г укинута Угарско краљевство, створена је Аустро-Угарска унија/царевина са Хабзбурговцима на челу. Трајаће све до 1918.г. (крај Првог светског рата). Та нова царевина често води борбе против надирања Турака на оба назначена правца. Воде се борбе на просторима Далмације, Лике, Босне Хрватске, Славоније и Словеније на западном, и на просторима Угарске, Војводине, Баната и Барање, на северном правцу.

Ратна срећа је била веома променљива. У борбама често побеђују Турци, заузимају поједине просторе, али их не могу дуже задржати, јер су далеко од матице и извора за снабдевање војске. Поново се они враћају и заузимају исте просторе. Напуштају их, сада све чешће услед победа АустроУгарске. Турци су, на пример, освајали у Хрватској Петрову Гору два пута (1483. и 1491.), стижу до Загреба, више пута нападају Цеље и Радгоњу (1408., 1414., 1429., 1431), стижу су до Љубљане (1468), Птуја (1531), односе победу код Сигета (1565). итд. Трпе и бројне поразе, на пример: Радгоња (1418), на Уни (1483), код Сења (1531), Загреба 1560), Бихаћа (1578), Сиска (1593), на Крбавском пољу итд.

Слична ствар је и на северном правцу надирања Турака, преко Паноније према Бечу. Воде велику битку на Мохачком Пољу (1526.) и стижу неколико пута до Беча (1529, 1532, 1541 и 1683.). Заузимају Банат.

Када су се европске земље почеле уједињавати и заједно нападати Турке (на пример „Света лига“), што нимало није било једноставно за разједињене феудално организоване западне државе. Поједини феудалци нису подржавали борбе против Турске, а ни кметови нису увек пристајали да иду у војску због тешког положаја у коме су се налазили (било је и више буна, најпознатије су на овим просторима, свакако, сељачка буна у Хрватској под вођством Матије Гупца 1573; затим буне Срба у Банату и сл).

Турска је била принуђена да закључују више пута мир са АустроУгарском (Карловачки 1699., Београдски 1688., Пожаревачки 1739.).

Граница између две царевине дуго је била веома нестабилна. После борби и победа које су Европљани на челу са Аустро-Угарском успели да извојују, граница је устаљена на линији од Далмације, преко, Лике, Карловца, долином река Коране и Купе, реком Савом до Дунава и Дунавом до Црног мора. Због тако немирне и променљиве и веома дугачке границе, због сталних опасности од упада Турака, АустроУгарска царевина је позивала Србе, који су бежали пред Турцима, да насељавају, иначе опустеле, граничне области, давала им одређене привилегије и захтевала од њих да увек буду спремни да се војнички супротставе нападима Турака. Створена је Воја граница /Крајина (нешто касније названа „Кордун“) која је ишла напред наведеном границом од Јадранског до Црног мора.

И Турци су позивали Србе да населе опустошене крајеве и са њихове стране границе, обаћавајући им неке повластице.

У Аустроугарској су се у та два века ратовања са Турском и сталним мањим и већим сеобама Срба из Турске оформиле три скупине: *Срби у Угарској* (простори данашње Барање, Војводине, Баната), *Срби у Војној Крајини* (од Јадранског мора, долинама река Коране, Купе, Саве до Дунава, у том склопу су и Славонија и Срем) и *Срби у Далмацији*.

У АустроУгарској више царева дало је Србима повластице тражећи од њих одређене услуге (на пример, цар Леоплод даје повластице: 1690., 1691., 1695.) Србима који су стигли на њене просторе у „Великој сеоби“, што је заслуга и Патријарха СПЦ Арсенија Трећег Чарнојевића. Дате привилегије нису увек у пракси поштоване па су великодостојници СПЦ често морали поново да се обраћају Двору и да траже поновну потврду за већ добијене повластице, односно да моле за нове.

Царица Марија Терезија водила је веома дволичну политику према Србима. Када су јој они потребни као војници у ратовима које је водила, она би им нудила одређене повластице. Чим се ратови заврше, она је заборављала на обећања, а дате повластице се не би спроводиле. Ситуација се доста побољшала за време њеног наследника цара Јосифа Другог (од 1781.г.). Он признаје равноправност свих вера у својој царевини, па и православља. Србима дозвољава да купују имања и да на њима по градовима подижу куће, да буду чланови магистрата „слободних“ градова, Срби тада добијају и одређена политичка права, право на одржавање свог Народног Сабора на коме треба да решавају сва битнија животна питања, па и питања школства. Значајно је поменути да већину у том сабору требало је да чине представници СПЦ (сви епископи и 25 изабраних свештеника), затим један број официра из Војне крајине и „грађана“.

Тај преокрет и реформе за време цара Јосифа названи су и „јозефизам“. Они су били резултат, великим делом, страха који је изазвала у европским феудалним државама Француска буржоаска револуција 1789.г. Био је то резултат и утицаја тада владајућих рационалистичко-просветитељских схватања које су прихватили и неки „просвећени владари“ у Европи. Било је то и израз државних потреба.

Расте од 1748.г, број Срба занатлија и трговаца по градовима (Нови Сад, Сомбор, Суботица, Бечкерек). Потреба за српским школама не само на селим већ и у градовима све је већа. Нећемо овде посебно говорити о школским реформама које су тада предузимане и споровођене и у Прусској и у АустроУгарској, што се односило и на „српске“ школе, јер то чини држава (а не црква) и то излази из оквира теме овог рада.

Срби који су се доселили у „Великој сеоби“ на подручје данашње Војводине и Угарске затекли су у неким селима и варошима српске школе. Њиховим доласком осећала се потреба за далеко већим бројем таквих школа (отворене су у првој деценији после сеобе Срба, на пример, школе у Сент Андреји, Бешкој, Баји, Бођанима, Сенти, у манастиру Врднику, Ади, Мохачу, Ст.Кањижи итд). Како није било других учитеља за српске школе, описмењавање деце у тим школама организовали су калуђери и свештеници.

Када се каже „школа“ онда то не треба схватити у данашњем значењу. У ствари реч само о неком месту на коме је „учитељ“ могао око себе окупљати децу у настојању да их описмени. За свој рад он је добио накнаду (често и у натури, или само део у натури, а остало у новцу) од магистрата у градовима, односно од сеоских управа, понекад и од родитеља ученика.

Пошто је усвојен царски „Рескрипт“ 1727.г. Срби добијају право да по градовима отварају и средње школе, пре свега богословију за школовање свештеничког кадра.

На Сабору Срба у Крушедолу (1713.) изабран је нови црквени поглавар (после смрти Патријарха Арсенија), седиште СПЦ се премешта и устаљује у Сремским Карловцима („Карловачка митрополија“). За решавање школско-просветних питања посебно су се залагали карловачки митрополит Мојсије Петровић (1724-1739). Он у једној својој посланица пише: „Јешће же повелевам вам ходатајствовати и са прочим људима при всјакој цркви училиште илити

школу имати, по сваком начину, и где мешетра нема ви сами свештеници да имате учити дети грамоте, а где имат мешетар ту кажди свештеник по два или три дијака држати может“ (*Школство и просвета у Срба у 18. веку*, Београд, 1966, стр. 35).

Обраћајући се руском цару за помоћ Мојсије Петровиће пише:“Не тражим богатство него помоћ за просвету и учење и за оружје душа наших да би се супротставили онима који војују против нас“

Слично захтева и његов наследник Митрополит Павле Ненадовић. Под његовим утицајем Сабор у С. Карлоцима (1749.г.) утврђује да су „школе потребне свима“ , да је „знање највеће богатство“ не само за свештенике и официре Војне крајине, већ и за „прости народ“. Поново и овај Сабор обавезују све манастире и цркве да обавезно „мушку и женску децу“ уче „страху Божијем“!

Отварање нових („малих – тривијалних“ српских конфесионалних школа у Хабзбуршкој Царевини било је вишеструко отежано: у њој је тада службени језик био латински, који Срби нису знали, није било довољно учитеља за српске школе ни међу свештеницима ни међу световним лицима, нема уџбеника – ни црквених књига ни буквара за учење писмености (иако се тада појавило неколико буквара за српску децу: Кипријана Рачанина,1717, Теофила Прокопивића, Захарија Орфелина, касније Јована Рајића 1780.), они нису били доступни школама и ученицима и тиме није био решен проблем. Нису решили тај проблем ни „руски учитељи“ који су се одазвали позиву СПЦ и дошли, доносећи руске буквара (што је створило нови проблем, јер је реч о књигама на руском језику који деци из народа није био познат као ни црквенословенски језик). СПЦ је издејствовала дозволу да оснује штампарију и да почне да штампа “своје“ књиге за српске школе (1750). Беч то дозвољава, али под условом да се у њој штампају и унијатске књиге! То СПЦ није прихватила. У Бечу је, двадесет година касније, основана ћирилична штампарија, на залагање СПЦ.

Пошто нема учитеља за српске школе, а СПЦ нема поверења у учитеље католике које нуди држава, она се обраћа правосавној Русији за помоћ и у учитељима и у књигама – букварима за описмењавање народа. Из Русије тада стижу Суворов 1725, Залуцки 1732. и Козачински са неколико учитеља 1733. Козачински је постављењ за „ректора“ свих школа Београдско-Карловачке митрополије и за главног “црквеног проповедника“. Када се Козачински 1738.г., после смрти Митрополита вратио у Русију он је записао да „Српски Парнас красно цветајући училишни врт, би уништен“. АустроУгарска није радо прихватила да њене „поданике Србе“ описмењавају руски учитеље. Око њиховог рада и утицаја ће се водити дуже време борба у АустроУгарској. О томе овде неће бити речи, јер је то ван оквира теме овог нашег рада.

Иако су школе у АустроУгарској биле, на одређен начин у надлежности државе (она је, на пример, давала дозволе за њихово отварање, донесено је неколико уредаба са снагом закона о школама и сл.) оне су биле конфесионалне и њихов разој и рад зависили су највише од цркве. Тако је било и са свим српским школама на подручју Војводине, Барање, Баната и делимично Срема. СПЦ је тада преузела одговорност за рад српских школа и за њихово обезбеђивање књигама и учитељима.

Може се рећи да се Срби, настањени у АустроУгарској, током целог 18 века боре за школство и просвету, желећи да се „изједначе са средином“ у којој су се

нашли. Они теже да се „европеизују“ и да издрже „духовну утакмицу са другима“ (В. Ђоровић). Предводник у томе име је била СПЦ.

После деловања Аврама Мразовића да се, путем течајева, припреме световни учитељи за српске основне школе, упорним настојањем СПЦ, добијена је дозвола да се отвори и прва Српска Препарандија/Учитељска школа. Држава је дала дозволу да се та средња школа отвори, али у Сент Андреји 1812.г., намерно што даље од седишта СПЦ (Ср.Карловци), како би она што мање могла утицати на ту (српску државну) школу и на васпитање будућих српских учитеља. У томе није много успела јер је та школа ускоро пресељена у Сомбор (ближе седишту СПЦ у Карловцима), где ја наставила да образује учитеље (пролазећи разне реформе) све до данас.

СПЦ је бринула о раду свих српских школа. У школама у којима су радили учитељи „световњаци“ контролу над њиховим радом вршио је месни свештеник. Додајмо да је Карловачка Митрополија усвојила 1734.г „Дисциплинарна правила“ о раду и понашању учитеља у српским школама!

На основу реченог може се закључити да без залагања СПЦ и на царском двору, а и у пракси – у отварању школа по селима и градовима, при манастирима и црквама - српско школство на назначеним просторима АустроУгарске не би ни постојало, нити би се развијало током 18. и 19. века да није било посебног залагања и непосредне помоћи СПЦ.

Према сачуваним подацима средином 18. века СПЦ је имала на назначеним просторима 1651 насељено место. У 221 месту је постојала српска школа, што је само око 13%, али за то време и услове био је то веома велики успех.

Овде нећемо посебно говорити о значају рада прве српске препарандије/учитељске школе (Сент-Андреја, Сомбор), затим о српским учитељским школама у Пакрацу, Петрињи и Карловцу нити о делатности најпре Аврама Мразовића, а потом Теодора Јанковића Миријевског, јер то излази из оквира ове наше теме.

Срби у Војној Крајини (ВК) били су у другачијој ситуацији. ВК је основана као војничка творевина 1527, а затим је даље утврђивана њена организација са више нових царских одлука (1539,1543,1549, 1556). Цела ВК је била директно потчињена Ратном царском већу, најпре са седиштем у Грацу, а потом у Бечу, тј. директно је потчињена цару. ВК је имала је 11 пуковнија, две ргimente и један „шајкашки батаљон“. Општине су биле „војни комунитети“ издвојени из пуковнија. Градовима (њих 16 укупно у ВК) управљали су магистрати.

Већину становника у ВК чинили с Срби. Они су земљорадници и када затреба војници-ратници. Били су везани за СПЦ (конкретно за Дабробосанску митрополију), коју је установио још Свети Сава, која се пред Турцима повукла у манастир Рмањ (помиње се већ 1553.). У ВК основане су и три нове епископије СПЦ (Пакрачка, Костајничка, и у Плашћанска) потчињене црквеном врху у Ср. Карловцима.

У почетку у ВК није било школа. Сам цар је сматрао да Крајишницима нису потребне школе, јер су они, иако неписмени, право „чудо од јунаштва“. Цар се чак

плашио да би то могло да се промени, ако се Крајишници описмене. Касније је то мишљење измењено.

Постоје, ипак, неки подаци који говоре о „школама“ у ВК које постоје на просторима ВК (Гомирје 1605, Сењ 1654, Карловац 1657, Петриња 1700 итд.). Тим школама се придружују неке нове, када се повећава број Срба Крајишника. Школе се тада организују у Батајници, Ср. Каменици, Б. Брод, Осијеку, Земуну, Петроварадину, Ст. Пазови, Костајници, Вуковару, Иригу, затим у Плашком, Мекињару, Медку, Перни, Кореници, Грачацу итд. Све поменуте школе основане су залагањем православних манастира и цркава, калуђера и свештеника, једном речју СПЦ.

Год 1703. царским декретом се захтева да у сваком „већем насељу“ у ВК буде обезбеђена плата за учитеља и да он треба да организује школу (тј. да нађе погодно место и да око себе окупи децу Крајишника), да их описмени и да их, што је било основно, „учи немачком језику“! Народ је те школе прозвао „немачким школама“! Двор је имао своје државно-војничке разлоге за отварање таквих школа. Било је Двору стало да војници, поготово официри Крајишници буду и писмени и да знају немачки језик. Држава због тога није дозвољавала да се у те школе меша црква. Оне су биле државне, а не конфесионалне. Срби су нерадо децу, чак и под претњама казни, слали у те „немачке школе“. У њима је било мало деце. И писмо и језик су им били непознати (ћирилица је призната у Хрватској тек 1849, Вуков правопис 1852), а Срби су се плашили и унијаћења у тим „немачким школама“.

У тим условима једино је СПЦ, са својим манастирима и црквама, била брана против одрођавања Срба и од своје нације и од своје вере, језика и писма, једини чувар њиховог националног, верског и језичког идентитета и у ВК. Крајишници су се чврсто везали за своју православну цркву и од ње су очекивали помоћ. Двор је то толерисао, јер су им Срби Крајишници били потребни као војници на многим ратиштима по Европи.

Већ приликом насељавања Срба на Балкан неки су се населили и у појединим деловима Далмације. Масовније су се ту Срби насељавали од 13. до 16. века. Разлози за то су доста бројни (позив Србима Павла Шубића, који влада Хрватском, Далмацијом и једним делом Босне; бежање пред турским налетима; Јелена сестра цара Душана удала се за Младена Шубића и један део Срба пошао је са њом у те пределе; Сукоби Млечана и Мађара око Далмације у којима и једни и други настоје да Србе придобију за себе и сл.). На овим просторима Срби, односно свештеници и калуђери који долазе с њима, оснивају своје „црквене општине“, обнављају и оснажују рад православних манастира, напред већ помињаних: Крупа (1317) на реци Зрмањи, Крка (половином 14. века) на реци Крки и Драговић (1395) на реци Зрмањи. У подизању ових манастира учествовали су и српски владари из династије Немањића. Турци су их рушили и палили нападајући Даламацију. СПЦ их је обнављала и одржавала.

Надзор над манастирима и црквама у Далмацији вршили су зетски, хумски и дабарски епископи. Сви су признавали Пећ као своје верско средиште, били су одани православљу. Касније је то преузела Карловачка митрополија. Они су, требало је, да Србе одрже у православној вери на овим просторима, јер су овде

били веома активни мисионари Римске католичке цркве, који су хтели да поунијате „досељенике“.

Турци нападају више пута Далмацију, руше и пале српске манастире и цркве, али се ту не задржавају већ се повлаче. Заузимали су многа приобална места (Задар, Шивеник, Сплит, Котор). Хрвати пред налетима Турака беже на острва и многи крајеви Далмације остају пусти и ненасељени. Млечани позивају Србе (Морлаке, како су их звали) да их населе. Срби то и чине.

Срби у овим пределима граде своје цркве: Мокра Гора, Островица, Кистање -1527; Задар 1563, Шибеник 1564, Бенковац 1590, Трогир, односно неке од стране Турака порушене и напуштене католичке цркве обнављају и претварају у православне храмове.

Турци су закључили мир са Млечанима, али су и даље нападали поједине пределе Далмације, посебно њено залеђе. На том подручју делују и српски ускоци и хајдуци борећи се против Турака. То изазива и одмазде Турака над Србима у овим крајевима. У тим борба срушени су и попаљени готово сви српски манастири у Далмацији. Обновљени манастири се налазе једно време под управом Сарајевске митрополије, да би поново о њима бринула Дабарска, односно Босанско-дабарска епископија.

Католички бискупи захтевају да им се покоре српски православни манастири у Далмацији и да на њиховом челу буду игумани који су одани Риму. Захтевају да се у црквама установе два олтара – и католички и православни (Хвар, Шибеник, Задар, Трогир). Српски свештеници то никако не прихватају. Током 17. века било је неколико буна Срба у Далмацији. Долази чак и до сеоба Срба из Далмације у Аустрију (у Лику, Срем и Босну), па чак и у Русију. Венеција када год стрепи од напада Турака чини уступке Србима, јер од њихове борбе зависи и она и њена власт у Далмацији. Чим се то смири она врши притисак на Србе да се поунијате.

Ствар постаје још тежа када Карловачким миром (1690) Млеци добијају власт у Далмацији и када 1708. прокламују да на њиховој територији може постојати само једна вера – и то католичка, римска. Срби се тада обраћају за помоћ православној Русији. Млеци подржавају рушење српских цркава и манастира у Далмацији и њихово претварање у католичке. Млеци подржавају избор епископа који су одани Риму, а не Пећи.

Када Наполеон осваја Далмацију (1805) Срби се и њему обраћају тражећи помоћ и заштиту. Наполеон 1808. доноси „царску одлуку“ да се за српске манастире и цркве именује епископ који је одан Патријарху у Пећи. Шибеник се одређује за његово седиште. Када Аустрија успе да преотима просторе Далмације од Венеције СПЦ сарађује са њом. Нови епископ (В. Краљевић) сарађује са влашћу и дозвољава да се у Шибенику отвори „свештеничко сјемениште“ унијатског карактера. Због тог његовог „седења на две столице“ Срби се буне. У решавање спора укључује се и Митрополит Стратимировић из Ср. Карловаца. Та борба око епископа и њихове верске оријентације траје више од тридесет година.

Када се двор у Бечу оглушио о молбу Срба да он реши тај спор Срби се поново обраћају Русији за помоћ. Аустрија то није прихватила.

Према подацима 1835. г у Далмацији је било 71.225 Срба, 115 парохија СПЦ, 218 цркава и 118 православних свештеника и 11 манастира (три поменута у Далмацији и 8 у Боки Которској).

Као што се види и на просторима Далмације, постојао је велики притисак на Србе да се одроде од своје православне цркве и да се поунијате. Једино су упорном борбом православна црква, манастири, калуђери и свештенство, подржани од народа, успели да се одупру тим насртајима и да очувају и српски национални и верски идентитет. Школе које су Срби у том крају затекли и нове које су оснивали биле су манастирске и парохијске/црквене. Њима нису одговарале школе римске цркве, ни због језика, ни због писма, нити због католичке вере.

Према Житију Герасима Зелића њега је у манастиру Крка писмености учила „баба Штула“ (у ствари монахиња Ана која је била без једне ноге и при ходу се помагла „штулом“ – штаком). Било је то око 1760. (он је рођен 1752). Значајан је то податак троструко – прво, говори о постојању манастирске школе, друго – говори о калуђерици – писменој жени као учитељу, треће – говори о томе да су деца поучавана у манастиру!

Тада се у манастиру учило писање на дрвеној штици премазаној воском, читање на црквеним књигама, појање, упознавање са типиком и другим „црквеним књигама“. Зелић пише да „крме манастира у Далмацији никакве друге школе није било“. У манастиру Крупа школа је отворена касније - 1864. у којој је било дванаесторо деце. Слично је било и у манастиру Драговићу, али се о томе нису сачували подаци.

Додјемо да је Доситеј Обрадовић боравио десетак година на просторима Далмације и поучавао децу у манастирским и црквеним школама (Голубић код Книна, Плавно, Скрадин) зарађујући средства да би могао отпутовати у Русију „на науке“. И Вук Ст. Караџић је долазио у ове крајеве да подржи Србе да се у овим крајевима одрже у православљу и свом српском имену.

У 18. и 19. веку ситуација се у Далмацији знатно изменила и постала повољнија за Србе и за њихово школовање и просвећивање.

О неким питањима српског школства и просвете, овде обухваћеним, нешто детаљније смо писали у нашој студији *Образовање учитеља у Срба* (друго издање, Ужице, Учитељски факултет, 2006.).

После Првог (1804.) и Другог (1815.) српског устанка, а посебно после султановог Хатишерифа из 1830. г., који даје право Србији да отвара своје школе, коначно ће престати потреба да о школама брине само СПЦ. То постаје ствар новостворене српске државе – и планови, и програми, и организација школа, и њихово финансирање, обезбеђивање потребних уџбеника и других наставних средстава и потреба, опрема, зграде, као и образовање учитеља, њихово плаћање, пензије итд. То се у новоствореној српској држави решава државним законима. Већ прва устаничка влада Карађорђа имала је своје Попечитељство просвештенија (први попечитељ је био Доситеј Обрадовић), касније стално постоји у Србији попечитељство, односно Министарство просвете (са различитим називима) које је било надлежно да брине, одлучује и решава сва питања свих нивоа школства у Србији. СПЦ је у томе имала сасвим одређену васпитно-идејну улогу, али школство и просвећивање више нису били само њена брига и одговорност.

Потребно је посебно истаћи да се читава плејада српских јавних, друштвених, политичких и културних радника, научника, педагога и других, који не припадају црквеној јерархији СПЦ, током 18. нарочито током 19. века, бавила школством, просветом и педагогијом Срба. Они су веома заслужни за њихов развој. Поменућемо само најзначајније и најзаслужније: Аврам Мразовић, Теодор Јанковић Миријевски, Доситеј Обрадовић, Иван Југовић, Вук Ст. Караџић, Милан Ђ.Милићевић, Димитрије Матић, Стојан Новаковић, Светозар Марковић, Васа Пелагић, Ђорђе Натошевић и родоначелник „научне педагогије у Срба“ Војислав Бакић. Њихова школско-просветна делатност излази из оквира теме овог нашег рада и о томе овде нећемо говорити.

СПЦ ће, свакако, и даље остати незаменљив чувар вере, националног и верског идентитета Срба, помагати државним школама да што потпуније испуне своју мисију. Тако ће бити током 19. и 20. века.

До прекида ће доћи у другој половини 20. века, када се у Југославији и Србије (чији је она саставни део) изграђује „социјалистичко друштво“ и када је црква и правно (уставно) и практично била одвојена од државе и од школства и просвете.

Услови ће се увелико променити током „друштвене транзиције“ крајем прошлог века, када држава Србија постаје поново самостална у решавању свих својих, па и школских питања, када се обнавља рад и присуство СПЦ у многим доменима живота и рада Срба на свим просторима на којима живе, па и у области школства и просвете.

*У данашње време, када су школе (у свету и у Србији) потпале под уско тржишно-економистичко процењивање вредности њиховог рада, под једностране утицаје научно-техничко-информатичке револуције и када се вредност свега прорачунава и посматра само кроз призму успешности на тржишту радне снаге (светском и националном), када је рад школа и наставника сведен само на образовање (стицање знања, умења и вештина, на умно развијање и сл.), када се у школи не врши и васпитавање ученика, када школа не развија и не негује код својих ученика ни верске, ни моралне, ни хуманистичке, ни друштвене, ни националне, ни језичке, ни личне, ни радне, ни естетске вредности и врлине личности (што је већ досад показало многе веома негативне исходе и по младе и по друштво у целини), осећа се велика потреба, истовремено и важан задатак српских педагога да пронађу путеве и начине (теоријске и практичне) да су у школама и ван њих поново успостави **јединство** образовног и васпитног процеса, да се подједнако у друштву и у свакој школи инсистира на неопходности **истовременог и сталног практичног остваривања и вредновања** и образовних и васпитних задатака. Педагози су о таквој неприхватљивој и једностраној оријентацији у васпитавању младих, коју нажалост, заступа и „Стратегија развоја образовања у Србији до 2020.год.“, расправљали на свом сусрету - научном скупу – („О васпитању“), одржаном у септембру 2017. год у Београду.*

Ни на том скупу, а колико је мени познато ни на неком другом, није се расправљало о томе како би СПЦ, која је управо на том плану имала значајну улогу током целе своје вишевековне историје, поготово што је, потом, била

дуже времена онемогућено да то чини (била је одстрањена из школа у другој половини 20. века), могла поново да остварује, односно, да помогне и допринесе остваривању те улоге и задатка у савременим друштвеним условима. Свакако да увођење религијске наставе и грађанског васпитања у школе у Србији није целовит одговор на такво важно и веома сложено питање какво је постизање јединства образовног и васпитног процеса у раду свих школа и наставника у Србији.

Остаје још да на крају овог нашег рада одговоримо на преостало питање из оквира постављене теме – улога и утицај СПЦ на педагогију у Срба. (могло би се рећи на „српску педагогију“, али би то тражило одрђена разјашњења, што овде не можемо чинити).

На педагогију се може утицати тек од момента када се она сама конституише као посебна друштвена наука, када она утврђује свој предмет, методологију, систем, садржај и језик. То се у европској педагогији, чији је саставни део и педагогија у Срба, дешава током 19. века.

О утицају српског православља, тачније речено светосавља на педагогију у Срба може се стварно говорити тек од 1920. г. од момента када је СПЦ основала свој Богословски факултет и од када се на њему педагогија почиње да изучава као студијска и научна дисциплина.

Тај тежак задатак, да оформе српску православну педагогију, имали су први професори педагогије на Богословском факултету СПЦ: Миливоје Јовановић, руски теолог и педагог В. В. Зјењковски, Јордан Илић и Радмило Вучић.

Њихова педагошка схватања, нажалост, нису нашла одјек у „световној“, „грађанској“ (ако се тако може рећи) педагогији Срба ни пре, а нарочито не после 1945. г. Кроз читаву другу половину 20. века у Србији (и Југославији) развијана је марксистичка педагогија као једина исправна, научно заснована и друштвено прихватљива. За друге педагогије тада није било места.

Можда овде треба поменути да је један од најпознатијих теолошких мислилаца СПЦ Јустин Поповић (1894-1979) једном рекао да „жителија светих представљају праву православну педагогију“. Колико је нама познато нема у српској педагогији ни у СПЦ анализа тих „жителија“ из педагошког аспекта!

Ствар се није много променила ни када је дошло, у последњој деценији прошлог века, до друштвене трансформације у Србији, до напуштања „социјалистичке изградње друштва“ и идеологизоване и политизоване марксистичке педагогије и до потребе да се конституише *аутохтона педагогија у Срба*. Није тада, колико је нама познато, извршена ни у Србији ни у другим социјалистичким земљама, критичка анализа ни те педагогије ни васпитања на њој заснованог, није критички указано на оно што би, евентуално, из тог васпитања и те педагогије могло прихвати као сигурна основа при изграђивања нове педагогије, одговарајуће новим развојним путевим друштва у Србији 21. века. Све до данас се остало само на пашалиним негативним оценама – да су то васпитање и педагогије били идеологизовани, политизовани, једностранни – и ништа више!

Остало је, на пример, готово незапажено, у педагошкој критичкој јавности Србије, значајно педагошко дело, Митрополита Амфилохија Радовића, *Основи православног васпитања* (Врњачка Бања. 1993), иако оно садржи нове

(антрополошке, филозофске, теолошке) приступе и погледе на проблеме васпитања, тиме и на педагогију (у односу на оно што је пре тога било владајуће у педагогији у Србији). То је, колико знамо, први пут да један великодостојник СПЦ (и професор педагогије на Богословском факултету) напише посебно педагошко дело - студију о васпитању са гледишта православне/светосавске вере.

Надајмо се да теко неће проћи прва *Православна педагогија*, коју су написали: Драгомир Сандо (професор педагогије на Богословском факултету) и Ивица Живковић (Београд, 2013.год.). Иако је, у овом случају, реч о средњошколском уџбенику, у њему су садржани неки нови приступи, погледи, садржаји и систематизација садржаја педагогије. У њему је показано како се кроз одређено сагледавање историје схватања васпитања може доћи и разјаснити велики број и општих васпитних и педагошких питања и проблема.

Сви који убудуће буду писали „световну“ педагогију у Срба неће моћи, по нама, не би требало, да заобиђу два напред поменута дела. И не само то! У Србији педагогија се не би смела више писати на „стари начин.“ *Дуализми* који су постојали у педагогији у Срба (и не само у њој), када су настајале „педагогије“ на различитим филозофским, антрополошким, идејним, политичким и теистичким основама, морали би бити превазиђени при изграђивању и конституисању *јединствене и аутохтоне савремене научне педагогије у Срба*. Она може и треба да буде заснована само на данас доступним, провереним и важећим интердисциплинарним историјским, антрополошким, филозофским, психолошким, социолошким, педагошким и осталим научним и друштвеним сазнањима и пракси.

Да не останемо само на тим констатацијама додаћемо овде укратко и следеће.

Проучавајући идеје и схватања о васпитању у православљу/светосављу, пре свега циљ васпитања као прво и основно питање сваке педагогије (видети нашу студију *Будимо људи*, циљ васпитања у православљу/светосављу, Београд, САО, 2016.), мислимо да би се из педагогије православља могла, без резерве, преузети нека њена основна полазишта о васпитању и претворити у опште и полазне принципе педагогије у Срба, који би, према нашем схватању, могли да се (радно) одреде на следећи начин:

- човек се рађа као *целовито* (телесно, физичко – душевно, духовно), али и као *недовршено* и *несавршено* људско биће;

- приликом рођења свако у *природи својој* носи *дарове* које му је Бог подарио, али само као *клице, заметке, развојне могућности*;

- људи се приликом рођења међусобно *разликују* и по даровима и по могућностима њиховог развијања и усавршавања; *различитост* је својствена људској природи; сваки човек има свој *индивидуалитет*; свако његовим развијањем постаје *личност* за себе;

- смисао и суштина људског живота састоји се у развијању и усавршавању оног што је сваком човеку Бог усадио у његову природу и што он доноси собом на свет приликом рођења; човек је по природи својој, дакле, *развијајуће* и *усавршавајуће* биће; биће створено „по образу и подобију Божијем“, биће које у процесу развијања и усавршавања – уствари – обожења – треба да се приближава своме Творцу;

- из тако схваћеног смисла човекова живота изводи се и формулише циљ православног васпитавања човека, а онда из њега се изводе том циљу одговарајуће методе, начини, облици, организација и средства васпитавања – изводи се цела педагогија;

- још је Григорије Богослов у четвртном веку рекао да је: „Човек животиња у процесу обожења“;

- развој и усавршавање човека теку *поступно* и *постојано* и трају током *целог живота* човека; у развијању и усавршавању човека нема унапред постављених граница нити омеђења;

- човек није пасивно већ је *активно* људско биће, од њега самога у великој мери, зависи развијање и усавршавање његових природних Божанских дарова;

- Бог је човеку даровао *слободу* и он као *слободно* и *активно* људско биће бира свој *животни смисао* и *пут* којим ће ићи у животу: може то бити *пут врлине*, *пут обожења*, а може бити и *пут зла* и *греха*; зло није природно стање, оно је противприродна усмереност у развоју човека; „узан је пут“ (каже Св. Сава) којим човек треба да ходи током живота и на њему је много препрека које треба стално савладавати;

- човек је као слободно људско биће *одговоран* и пред Богом и пред собом и пред ближњима за животни пут који је изабрао и којим у животу ходи; зато је важно да човек стално *спознаје себе самога*;

- Бог је човеку подарио још једну врлину *љубав према Богу, према ближњем, према себи* и *ближњих према њему*; ближњи (појединачно и заједно) треба да помогну детету/човеку да изабере истински и прави животи пут, пут обожења, а не пут зла и греха;

- дете је, пре свега, одговорност својих родитеља, а онда и својих ближњих; оно по својој природи и не/моћи захтева њихову помоћ у процесу развијања и усавршавања своје божанске природе; при томе *треба гледати и односити се према детету онаквим какво оно стварно јесте, а не онаквим каквим га виде старији* – и *родитељи* и *други ближњи, па и цела заједница којој припада*;

- човек који је погрешно у избору свог животног пута, може (и треба) да се *врати* на прави пут када постане свестан свог погрешног избора, када спозна себе; он може да промени пут којим је дотад ходио током свога живота; човек је *васпитљиво* и *самоваспитљиво* људско биће; позната је порука Христова: „Заиста вам кажем, ако се не обратите (тумачи се као: „промените“ и „поправите“ НМП) и не будете као деца, нећете ући у Царство небеско“ (Јеванђеље по Матеји 18,3);

- васпитање је *однос/комуникација* коју човек успоставља са самим собом, са ближњима, са стварима и природом око себе, са заједницом у којој живи и одраста, са историјом и свим тековинама које је људска заједница остварила и постигла; управо ти односи/комуникације делују *споља* на човека у процесу *развијања* и *усавршавања* његових *унутрашњих, наслеђених, Божанских* природних дарова; ти разноврсни односи и комуникације су врсте (начини, путеви, облици) *помагања* човеку да у животу изабере прави пут, пут истине и обожења, али само ако и *сам* у том *слободно* и *активно* учествује; ако је реч о истинским обострано *активним партнерским односима* у процесу васпитања;

- васпитање је чудесан *дар Божији*, дат само људском роду и ниједној другој живој врсти на земљи; оно му помаже не само да *развија своју Божанску*

природу и дарове у њој садржане користећи тековине својих претходника и љубав ближњих, већ му и омогућава да *настави развојни пут* својих предака и да не иде стално из почетка;

- *садржаје* васпитања на којим се и помоћу којих се *развија, усавршава и обожава човек*, чине све културне, цивилизацијске, опште и националне вредности и врлине, посебно љубав и вера у Бога, љубав према ближњима, смиреност, доброта, толеранција, милосрђе и друге религијске, моралне, естетске, хуманистичке, друштвене, радне и друге *вредности*, затим сва друштвена, историјска, природно-научна, техничко-технолошка и информатичка *сазнања* и *истине* до којих је човечанство у свом развоју дошло, све *навике и умења* људи, све оно што ће човеку помоћи да испољи, развије и усаврши своје Богом дане природне дарове и да се обожи и да постане истинска људска (обожена) личност у свој својој пуноћи; није смисао овладавања цивилизацијским и културним тековинама човечанства само у припремању човека за практичне животне потребе и за практичне друштвено неопходне делатности (за рад), већ *то мора бити у служби обожења, развијања и усавршавања човека као телесног, духовног и богусличног бића.*

Наведени ставови (схватања, принципи), по нашем мишљењу, прихватљиви су за све српске педагоге, како за оне који прихватају теистички поглед на свет, тако и за оне који то не прихватају. Они ће се, сигурно је, међусобно разликовати у приступу и у образложењима наведених ставова, али се, верујемо, не могу разликовати у поимању њихове праве педагошке суштине.

Из напред реченог могло би се закључити да савремена педагогија у Срба не може (не би требало) да свој циљ васпитања изводи само из уско схваћених свакодневних индивидуалних и друштвених потреба човека и његове заједнице, да не може бити само у функцији образовања и оспособљавања човека за потребе тржишта радне снаге, у функцији парцијалног развијања људског бића и његове личности, да не може васпитање схватати и сводити само на образовање човека – ограничавати га само на стицање неопходних знања и путем њих само на развијање умних снага човека, само на стицање навика и умења потребних човеку за одређени друштвени рад (посао, занимање, животни позив) и због тога потпуно занемарити и/или изоставити васпитавање човека за врлине и вредности, запостављати развијање духовности у сваког човека, то не може бити педагогија која не уважава и не поштује природну различитост (индивидуалитет) људских бића, која стално не тражи и не налази прави однос између индивидуализације и социјализације у процесу васпитавања, која не уважава чињенице да су односи и комуникације са окружењем (природним, друштвеним, еколошким), са ближњима појединачно и са заједницом у целини и са самим собом, као и слободно и активно партнерство васпитаника са васпитачима (широко схватајући садржај овог термина) основа и суштина сваког правог васпитавања, сваког развијања и усавршавања наслеђених природних дарова и оформљавања *јединствене, целовите и хармоничне људске личности* у сваког човека! То једино може и треба да буде **предмет** те нове дагогије у Срба!

Једном речју педагогија у Срба (данашња и сутрашња) свој циљ васпитања треба да изводи из целовито схваћеног смисла човекова живота, да буде

усредсређена на пружање помоћи путем васпитања у процесу свестраног и хармичног развијања и усавршавања тоталитета људског бића и целовитости његове личности; то мора бити педагогија слободног развијања свих природних (божанских) дарова, различитих код људи, педагогија у чијем васпитању неће бити никакве присиле и притисака у процесу развијања и усавршавања човека и његове природе, педагогија која налази праву меру између индивидуалног и социјалног развоја свакога појединачно, педагогија односа и комункација, слободног и активног партнерства свих чинилаца у процесу васпитавања човека, *педагогија у којој субјекатска позиција васпитаника, схваћеним онаквим какав он стварно јесте, процес у коме његова активност стално прераста у самоактивност, развијање у саморазвијање усавршавање у самоусавршавање и васпитање у самоваспитање, сви заједно у јединствен, изнутра кохерентан, широки и свеобухватни дијалектички педагошки процес рашићења, сазревања, развијања и усавршавања - васпитавања човека као тоталног (људског, божанског) бића и целовите личности, што траје током целог његовог живота.*

Једном речју, у педагогији у Срба треба на нов начин утврдити циљ васпитања и на основу тога, у оквиру напред реченог, наћи нову одредбу њеног предмета – васпитања, схватајући га целовито и у свим његовим појединостима, у њој треба на нов начин решити питања дијалектичког односа узајамности, повезаности и прожимања процеса развијања, усавршавања и васпитавања како индивидуалитета човека тако и његове социјализације, на нов начин треба у тој педагогији утврдити позицију васпитаника и свих чинилаца који чине процес васпитања, који треба да је саставни део целокупног живота сваког детета - човека и који ће трајати колико и сам тај човека и његова мисија на овом свету.

Основна литература:

- Алманах, Срби и Православље у Далмацији, Савез удружења православног свештенства СР Хрватске, 1971,*
Благојевић Милан, Србија у доба Немањића, Београд, 1989,
Богичевић Војислав, Историја развитка основних школа у БиХ од 1463-1918, Сарајево, Завод за уџбенике, 1965,
Вукићевић М.М., Школе у држави Немањића, Београд, 2006.
Грујић Радослав, Школе и манастири у средњовековној Србији, Гласник скопског ученог друштва, бр.3, Скопје, 1923.,
Десет векова српске школе, каталог изложбе, Београд, Педагошки музеј, 1974.,
Деспотовић Петар, Школе Срба у Угарској и Хрватској, од пресељења под патријархом Чарнојевићем 1690. до почетка овога столећа, Крагујевац, 1888.,
Душанов Законик, Београд, Просвета и СКЗ 1986.,
Ђорђевић Живојин, Историја васпитања у Срба, Београд, Научна књига, 1958.,
Ђорђевић Живојин, Школе и просвета у Србији 1800-1850, Београд, 1950,
Иванић Иван, Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској, Задужбина Николе Чупића, књ.32, Београд, 1913.
Игњић Стеван, Манастир Рача, Ужице, 1977,

- Илић Јордан, *Српске школе у доба Немањића*, Гласник СПЦ, бр.27, Београд, 1947.,
- Историја српског народа*, шест томова, Београд, СКЗ, од 1981.,
- Историја школа и образовања код Срба*, књ. прва, Београд, 1974.,
- Јачов Марко, *Венеција и Срби у Далмацији у 18. вњку*, Епархија Далматинска, Шибеник, 1987.,
- Кириловић Дим. *Српске основне школе у Војводини у 18 веку, 1740-1780.*, Ср. Карловци, 1929.
- Конески Блажо, *Охридска књижевна школа*, Загреб, „Слово“, 6-8, 1957.,
- Љетопис попа Дукљанина*, Београд, Просвета-СКЗ, 1988.
- Мемоарска проза 18. и 19. век*, Београд, Нолит, 1980,
- Милаш Никодим, *Православна Далмација*, историјски преглед, Нов Сад, 1901..
- Мирковић др Лазар, *Св. Наум Охридски*, Ср. Карловци, 1924/25.,
- Папић Митар, *Историја српских школа у БиХ*, Сарајево, 1978.,
- Повијест шклтва и педагогије у Хрватској*, ред. др Д. Франковић, Захреб, ПКЗ, 1958.,
- Поткоњак Никола, *Педагогија у Срба*, Београд, САО-Едука, 2012.,
- Поткоњак Никола, *Будимо Људи*, Београд, САО, 2016.,
- Поткоњак Никола, *Растко Немањић – Свети Сава*, педагошки оглед, Београд, Учитељски факултет, 2001.,
- Поткоњак Никола, *Образовање учитеља у Срба*, друго издање, Ужице, Учитељски факултет, 2006.,
- Радека Милан, *Горња крајина – Карловачко владичанство*, Загреб, 1975.,
- Радека Милан, *Грађа о српским школама у сјеверној Далмацији*, у Алмнаху „Срби и православље у Далмацији и Дубровнику“, Загреб, 1971.
- Радека Милан, *Кордун у прошлости*, Загреб, Просвјета, 1989.,
- Радовић Амфилохије, митрополит СПЦ, *Основи православног васпитања*, Врњачка Бања, 1993.,
- Сандо Драгомир, Ивцица Живковић, *Православна педагогија* Београд, 2013.,
- Свети Сава, *Сабрана дела*, Београд, СКЗ, 1998.,
- Свети Сава, *Сабрана дела*. Београд, Политика - Народна књига, 2005.,
- Сеобе српског народа од 14. до 20. века*, зборник радова, поводом три стотине година од „Велике сеобе“, Београд, Завод за уџбенике, 1999.
- Слијепчевић Ђоко, *Историја српске православне цркве*, три књиге, Београд, БИГЗ, 1962.,
- Срби у Хрватској*, насељавање, број и територијални размештај, Београд, Географски факултет, 1993.
- Српски народ у другој половини 14. и првој половини 15. века*, зборник радова, Београд, Завод за уџбенике, 1989.,
- Тодић Б., *Манастир Ресава*, Београд, 1995.,
- Трнавац Недељко, *Азбучник и типологија познатих школских институција*, Београд, Завод за уџбенике, 2004.,
- Трнавац Недељко, *Лексикони историја педагогије српског народа*, Београд, Завод за уџбенике, 2012.,

Ђоровић Владимир, *Илустрована историја Срба*, шест књига, Београд, Политика и Народна књига, 2005-2006.,

Школе и просвета за време Првог српског устанка, зборник радова, Београд, Педагошко друштво Србије, 1954.,

Каталози изложби у Педагошком музеју у Београду „Школство и просвета код Срба“ од 9-17 век, у 18.веку, Београд 1965-67.

Школство Србије, 1804-1918, документа и сведочанства, Београд, Просветни савет, 1980.